

кырг.

4

К-97

КЫРГЫЗ
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН
МАСЕЛЕЛЕРИ

ФРУНЗЕ 1984

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН
МАСЕЛЕЛЕРИ

ИЛИМ БАСМАСЫ

Фрунзе 1984

кырг. кырг. рус. рус.
413 + 001.4 + Ш163.25-34 + А518.155
4
97

Кыргыз ССР илимдер академиясынын редакциялык-басма сөз советинин чечими боюнча басылды.

Жооптуу редактор: **С.Кудайбергенов**

Т. Дүйшөналиева

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ
ЖӨНҮНДӨ

Коммунисттик партиянын жетекчилиги астында, Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жеңишинин натыйжасында кыргыз эли совет элдеринин бир тууган үй-бүлөсүндө өзүнүн социалдык-экономикалык саясий жана маданий өнүгүшүндө зор ийгиликтерге жетишти.

Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана ээ болгон кыргыз казма адабий тили улуу орус тилинин жагымдуу таасири аркасында дайыма толукталып, такталып үзгүлтүксүз баюуну үстүндө. Тактап айтканда кыргыз казма адабий тили бүгүнкү күнү (азыр) калыптанып, такталган улуттук тилдин жогорку түрүнө айланып, бир тууган советтик улуттардын ажырагыс үй-бүлөсүндөгү Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили болду. Бул тилде Респуболиканын жогорку Советинин сессиялары, конференциялар, кеңешмелер, жыйналыштар өткөрүлөт. Бул тилде республикалык журналдар, газеталар, ондогон областтык жана райондук газеталар чыгарылат, күнүтүнү эфирде материалдар берилет. Окуу жайларында лекциялар окулат, театрлар иштейт, кинофильмдер тартылат. Бул тилде адамзаттын акылмандары Маркс, Энгельс, Лениндин түбөлүккө өчпөс гениалдуу эмгектери, көркөм адабияттын дүйнөлүк жана орус классиктеринин чыгармалары, ар түрдүү илимий, чарбалык жана башка эмгектер которулуп басылууда. Бул тилде бир топ оригиналдуу көркөм чыгармалар басылып чыгып, көлөмдүү романдар жана поэмалар казылууда. Мына ушунун ооары кыргыз элинин формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданиятынын дүркүрөп тез темп менен өнүккөндүгүнө байланыштуу эң татаал ойлорду, өтө кылдат пикирлерди күчтүү сезимдерди толук жана кыска, так-даана берүүгө кыргыз тилинин күч-кубаттуу, ийкемдүү экендигин далилдейт.

Дүйнөдөгү бардык калктардын тилдери эзелтеден бери эле бир-бирине өз ара таасирин тийгизүү аркылуу, өзүндө болбогон түшүнүктөрдү, атоолорду жана буюмдарды, алардын аталышы менен кошо алуу аркылуу сөздүк составдарын үзгүлтүксүз толуктап келген. Революцияга чейинки кыргыз тилинин сөздүк составы бирге жашаган орус, өзбек, казак жана башка элдерден басма сөз болбогондуктан, оозеки иретинде гана сөз, терминдер алуу жолу менен толук-

талып турду. Бирок, ал тарыхый шартка, мүмкүнчүлүктөргө, керек-телишке ылайык өтө эле жай жана аз толукталган.

Октябрь революциясынан кийинки кыргыз тилинин сөздүк составынын өнүгүшү кыргыз элинин экономикасы жана маданиятынын өткүл тармактарындагы тарыхта болуп көрбөгөн ийгиликтерге

жарата. Демек, турмуштагы чоң өзгөрүштөргө ылайык элдин жалпы кругозору да кеңиди, акыл-эси, ою, аң-сезими да артты, ушуну менен бирге анын лексикону да байыды. Кыскартып айтканда, кыргыз тили азыркы шартта сан кеткис жаңы-жаңы сөздөр, терминдер менен толукталды жана толукталуу үстүндө десек жаңылышпайбыз. Мына ошондой эле экономика менен маданияттын бардык аркыл тармактарында ээ болгон сансыз көп ийгиликтерге кыргыз эли улуу орус эли менен достошуу аркылуу, анын бир туугандык көң-пөйил жана көмөктөш жардамы аркылуу жетишип отургандыктан кыргыз тилинин лексикасын байытып, өнүктүрүү үчүн улуу орус тили түгөнгүс булак, жана көнч болуп берди. Улуу орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык, илимий жана техникалык сөздөр жана терминдер болбосо, кыргыз тилинин лексикасы мынчалык байыбайт эле.

Терминология — лексиканын бир тармагы болгондуктан ар кандай шартка жараша өзгөрүүлөргө учурап, ар кандай себептерге ылайык жаңы терминдер пайда болуп жана ал тарыхтын айрым учурлары жөнүндө да ой жүгүртүүгө жардам берет.

Терминология — СССР элдеринин адабий тилдеринин өтө тез темп менен өнүккөн катмары жана социалисттик улуттарды жакындаштыруу кызматын да аткарат. Ошондуктан илимдин ар түрдүү тармактарына ылайык кыргыз тилинин терминологиясын өркүндөтүүнүн тажрыйбалык, илимий-теориялык мааниси да абдан зор. Термин — илимде түшүнүктү так, таамай түшүндүрүшүн талап кылат. Термин ушул касиети менен тилдеги башка жалпы сөздөрдөн айырмаланат. Ошентип, термин белгилүү бир илимий ачылыштарга, белгилүү тарыхый окуяга мисалы, революция, космос, спутник, космодром, планета, пролетариат, информатор, агитатор, ленинизм, интернационализм, салют, методист, классик, новатор, механика, генетика, программа, минерал, схема, тонна, метаморфоза, механизация, тариф, теория, баланс, устав, фаза, фирма, фонд, формация, цех, экономика, экспорт, эмиссия, импорт, индекс, дефицит,

валюта, бюджет, банк, базис, баланс, аванс, телефон-автомат, телекөрсөтүү, телевизор жана башкаларга байланыштуу жаңы түшүнүктөр менен бирге ошол замат пайда болот.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинин "Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин окутуунун абалы, аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө" кабыл алган токтомдору жана орус тили боюнча Бүткүл Союздук илимий конференциялар², жалпы эле котормо жана терминология маселелери³ коомдук илимдерди өркүндөтүүдө баа жеткис камкордук көрсөтүп жаткандагы белгилүү. Бул токтомдорго ылайык жалпы эле илим-изилдөө иштеринде бир катар маселелер күн тартибине коюлуп да, чечилип да келе жатат.

Улуттук тилдердеги терминология маселесин иштеп чыгуу мамлекеттик маанилүү маселе катары бааланып жана каралып өкмөт тарабынан атайын токтомдор менен түзүлгөн мекеме аркылуу иш жүзүнө ашырылат. Буга бардык союздук республикалардагы анын ичинде биздин республикадагы жүргүзүлгөн жана азыр да жүргүзүлүп жаткан аракеттер далил боло алат.

Кыргыз ССР министрлер Советинин атайын токтому менен Кыргыз ССР илимдер академиясынын президиумунун алдында Терминология комиссиясы түзүлүп, ал өзүнүн практикалык ишинде ошол токтомго ылайык маанилүү маселелерди (илимдин, техникалык, искусствонун, эл чарбасынын ар түрдүү тармактарында колдонулуучу илимий-техникалык терминдердин кыргыз тилинде пайда болушуна, калыптанышына тикеден-тике жетекчилик кылуу; иштелип чыккан терминдерди карап чыгып, аларды бекитүү жана тармактык терминологиялык сөздүктөрдү чыгаруу; бекитилген ошол терминдердин басма сөздөрдө, окуу китептеринде, справочниктерде ж.б. колдонулушуна контролдук кылып ар кандай чаржайыттыкты жоюу) чечүүнү алдына милдет кылып койгон.

Терминология маселесине байланыштуу өкмөттүк токтомдорду практика жүзүндө ишке ашыруунун натыйжасында Терминология комиссиясы уюшулгандан тартып, бардыгы 87 орусча-кыргызча тармактык сөздүк жарыкка чыгып, кайсы сөздү кандай мааниде термин катары алуу керек экендигин илимий жактан талдап, талкуулап,

1. Советтик Кыргызстан газетасы, 13-ноябрь, 1975-ж.

2. Советтик Кыргызстан газетасы, 3-октябрь, 1978-ж.

3. Ошонун өзүндө.

бүт республикалык басма органдарга, окуу жана илим жайларына колдонууга сунуш кылып келе жатат. Ошону менен бирге термин катары кабыл алуу маселеси айрым автор, же котормочу, же анын редактору өзү чечпестен, Терминология комиссиясынын алдындагы ар бир илим тармактары боюнча атайын адистештирилген секциялар иштеп, анын талкуусунан өтүп, тактоолор киргизилгенден кийин гана басмадан чыгарышын талап кылат. Ушундай тартипте: экономика, медицина, математика, физика, химия, автоматика, автомобиль, автомобиль колдору жана кол курулуш машиналары, инженердик графика, гидрометеорология, мал чарбасы жана ветеринария, электротехника, механика, психология, археология, аскер иши ж.б.у.с. илимдердин тармактык терминологиясы орусча-кыргызча сөздүктөр түрүнө келтирилип жарыяланып жатат.

Терминология системаларын тартипке келтирүү, сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасы анын илимий-теориялык негиздерин иштеп чыгуу, илимий байкоолорду жүргүзүү сыяктуу фактылардын бири катары, негизинен, терминология секторунун кызматкерлери тарабынан даярдалып, мезгил-мезгили менен жарык көрүп келе жаткан "Кыргыз терминологиясынын маселелери" (1968, 1971, 1972, 1975, 1981, 1984) деген кыйнактын өзү ичине камтыган макалаларынын мазмундары күбө боло алат.

Терминкомдун жумушчу аппараты - терминология сектору сөздүктөрдү даярдоо менен катар, терминдерди унификациялоо жана сунуш кылган терминдердин басма сөз бетинде терминологиядагы ар кандай өзгөрүүлөр сыяктуу иштерди мүмкүнчүлүгүнө караша иштиктүү аткарып келе жатат. Ошондой эле академик Б.О. Орузбаева тарабынан түзүлгөн "Колдонмонун"^I терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө теориялык жана практикалык маселелерин чечүүдө зор мааниси бар. Мындан башка да терминология маселелерине арналган айрым терминолог колдоштор тарабынан газета-журналыбызга учур-учуру менен макалалар жарыяланып да келе жатат. Бирок өнүгүп каткан илим тармактарынын терминологиясы толугу менен иштелип бүттү жана азыркы учурдагы абалына толугу менен жооп берет деп да кесе айта албайбыз. Анткени, улам материалдар кыйналып,

^I Б.О.Орузбаева. Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо. Фрунзе, 1971.

улуттук тилдин лексикасы күн санап байып, өзгөрүп, өнүгүп турушу менен бирге, терминологиянын дагы жаңы илимий маселелери, ар кандай проблемалары да улам пайда боло бермекчи. Ошондуктан, улуттук терминологиянын илим тармактарындагы айрым терминдердин чаржайыт, кээде карама-каршылыктар, терминдик маанидеги кайталоолор, көп маанилүүлүктөр ж.б. боюнча байкала калган мүчүлүштөр жөнүндө сын пикирлер да жарыяланууда. Бул иштин оңдолушуна, бир тартипке салынышына оң гана таасирин тийгизип белгилүү өлчөмдө көнгө салууга пайда келтирээрине шек жок, жана терминология маселеси — тажрыйбада чоң мааниге ээ экендигин гана далилдейт. Ал эми терминологиялык системанын жана айрым бир терминдин колдонулушу жөнүндөгү кээ бир адис эмес адамдардын сунуштарына талдоо жүргүзсөк чаржайыттыкты азайтмак турсун, тескерисинче, терминдик=унификацияны татаалдандырып жибөрүүгө гана көмөкчү болушу ыктымал. Натыйжада, терминологиядагы кеткен кээ бир так эместикти, күндөлүк басма сөз бетиндеги, радио кабарларындагы, теле берүүлөрдөгү, кээде айрым адамдар тарабынан болгон бир жактуу дооматтарды жана жалпы эле котормо ишиндеги байкалган чаржайыттыктарды, ар кандай чаташууларды конкреттүү түрдө түзөтүп, тактап, тартипке келтирүү камылгасы бир эле Терминология комиссиясы тарабынан эмес, жалпы эле коомчулук тарабынан колдоого алынса, бул келечекте иштин гана ийгилигин камсыз кылмакчы.

д. Б. Исабекова, Т. Дүйшөналиева,
Г. Карагулова

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Кыргыз тилиндеги коомдук-саясий, илимий-техникалык жана биологиялык терминологиянын лингвистикалык жагынан изилдөөгө алынышы - ал системаларды тартипке салууда терминдерди жана терминдештирилген түшүнүктөрдү аныктоого, так түшүнүктөрдү ар кандай башка терминологиялык системалардагы терминдерден ажырата билүүгө жеңилдик туудурат. Ар кандай илим тармактарынын негиздерин өз эне тилибизде үйрөнүүнү жана жайылтууну жеңилдетет. Ал системалардагы терминдерди тартипке келтирүү жөнүндө көп кыйынчылыктарды туудуруп келген бет алды чаржайыттыкты жолууда марксизм-ленинизм классиктеринин тил илими жөнүндөгү айткандары жетекчиликке алынышы зарыл шарттардан болуп эсептелет.

Макаланы даярдоо процессинде термин жана терминология маселелерине байланыштуу жалпы тил илиминдеги теориялык жалпы көрсөтмөлөр, ошондой эле, улуттук тилдердеги термин жана терминологиянын өзгөчөлүктөрүн белгилеген теориялык принциптер жетекчиликке алынды. Терминология системасы эне тилибиздин сөз байлыгынын мүмкүнчүлүктөрүнөн жана башка тилдерден, негизинен, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен түзүлө тургандыгы белгилүү. Төмөндө белгиленген алгачкы материалдардын беттеринде орус тилинен жана ал аркылуу кирген интернационалдык терминдердин басымдуулугуна байланыштуу биздин бул чакан макалабыз ошол терминдердин колдонулушуна арналат. Ал жөнүндөгү негизги пикирди тилдик материалдардын негизинде аныктоого аракет жасалды.

Материалдар 1924-жылдын ноябрь айынан чыга баштаган "Эркин Тоо" газетасынын биринчи санынан тартып, көпчүлүк сандарындагы саясий маанидеги, агартуу ишине байланыштуу макалалар жана элге жайылтуу максатында газетага жарыялана баштаган тунгуч коомдук-саясий терминдердин, ошондой эле, илимдин башка тармактары боюнча терминдердин тизмелери, айрым материалдар жана кыргыз тилиндеги журналдардын төл башы - "Коммунист"

(I-саны 1926-жылы араб тамгасы менен басылып чыккан), ошондой эле "жаңы маданият жолунда" журналынын айрым сандарынан алынды.

Октябрь революциясынын жеңиши кыргыз элинин турмушунда жана анын маданий-экономикалык өсүшүндө чоң роль ойноду. 1924-жылы октябрда кыргыз автономиялуу боласты түзүлдү, анын түзүлүшү - өзүнчө ири өзгөрүш болуп, анын андан ары өсүшүнө, эл агартуу тармагынын кулач жайышына шарт түздү. Кыргыздардын турмушунда саясий улуу бурулуш болгондугуна байланыштуу газетабызга "Эркин Тоо" деген ат коюлуп, биринчи саны 1924-жылы 7-ноябрда Октябрь революциясынын жеңишинин жети жылдыгын майрамдап каткан күнү жарык көрдү. Кыргыз эли менен орус элинин тыгыз саясий, маданий, экономикалык байланыштарынын, тилдик катыш-катнаштарынын натыйжасында, эне тилибиздин лексикасы орус тилинен кирген бир топ жаңы түшүнүктөр (терминдер) менен толуктала баштады.

Бул жөнүндө академик И.А. Батманов мындайча жазган: "положительную роль в ходе развития киргизского языка играет русский язык, через посредство которого и из которого в киргизский язык вносятся новые элементы, обогащающие язык как лексическими, так фонетическими и грамматическими фактами"¹. Мындай жагдайды учурунда "Эркин Тоо" газетасы, "Коммунист", "жаңы маданият жолунда" журналдары да ачык чагылдырды.

Тилибизде пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү калпы элге жеткиликтүү кылып берүү үчүн адабий тилибиздин алгачкы мезгилинде мүмкүнчүлүктүн болушунча аларды эне тилибиздин сөздүк байлыгы аркылуу тундуруу муктаждыгы туулду. Ал мезгилде терминдердин кабыл алынышы эки принципке негизделгени байкалат.

Биринчи принцип - башта кыргыз коому үчүн тааныш эмес ар кандай тармактагы (маселен, илим жана техникада) орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн интернационалдык терминдерди мүмкүн болушунча кыргызчалатып берүү аракети.

Экинчи принцип - которула турган сөзгө кыргыз тилинде ылайыктуу эквиваленти болбосо, ал термин ошол бойдон которулбай кабыл алынган. Төмөндө, белгиленген принципти жетекчиликке алып, коомдук-саясий, экономика, адабият, искусство, медицина, эл агартуу жана башка илимий-техникалык тармактарга тиешелүү

И.И.А. Батманов. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе: Киргосиздат, 1961, 22-б.

терминдердин алгачкыларын колдонулушуна байланыштуу биз аларды (терминдерди) өз-өзүнчө кароону ылайык таптык.

I. Коомдук-саясий терминдер: партия¹, кенперенсия, сайуз, көмунус, сыйаз, дилигат, кемитет, кендидат, кемсамол, республике, облус, сатсийализм, Ангылыя, Брансыя, Германия ж.б. Жогоруда аталган терминдер азыр кабыл алынган тилинин орфографиясынын негизинде жазылат: партия, коммунист, республика, делегат, союз, съезд, конференция, комитет, кандидат, комсомол, область, социализм, Англия, Франция, Германия ж.б.). Булар менен катар, алдыда эскертилгендей, орус тилинен кирген коомдук-саясий терминдердин кээ бирөөлөрү которулуп берилген: трудящиеся-мээнеткөчтөр, революция-өзгөрүш, төңкөрүш, советская власть-кеңеш өкүмөтү, конституция-түпкү мыйзам, революционный комитет-өзгөрүш кемитети, октябрьская революция-өктөбүр төңкөрүшү, доклад-байандама ж.б. Газетага жарыяланган материалдардан мисалдар келтирели:

Жашасн өз кол күчү менен кеңеш өкүмөтүн ыктуу кылб курган жумушкерлер менен дикандар! ("Эркин Тоо"², 1924, № 1). Кргыз эрктүү облусунун ойуздук көмүнүс партия, облустук өзгөрүш кемитети, облустук кошчу жаштар кемитети хам көсөчлдөр уйумунун тили болуб чыгат ("ЭТ", 1925, № 1). Октебр төңкөрүшү башталгандан бери кргыз кедейлери кеңештер өкүмөтүн абыдан кете тааныт ("ЭТ", 1924, № 1). Жана ошол кол аркалу кийинги күнү кезт алган мөкөмөлөр, адамдар мизам аркылы тийшти жеринде жообтуу боло турган болсун ("ЭТ", 1924, № 2). ... өз байандамасыда эң негизги масалаларга гана токтолду ("ЭТ", 1926, № 137).

Илим менен техниканын өсүшүнө байланыштуу бара-бара кыргыз тили өзгөрүш, төңкөрүш, мээнеткөчтөр, өзгөрүш кемитети, түпкү мыйзам, өктөбүр төңкөрүшү сыяктуу терминден бошоно баштады. Убагында "Эркин Тоодо" колдонулган терминдердин ордуна азыр революция, совет өкмөтү, эмгекчилер, негизги закон, конституция, революциялык комитет, Октябрь революциясы, доклад сыяктуу терминдер кабыл алынды.

1. Макалада терминдер ошол кездеги жазылышы боюнча берилет.
2. Мындан аркы саптарда "Эркин Тоонун" аты кыскартылып "ЭТ" түрүндө берилет.

2. Экономикага, айыл чарбасына, өндүрүш-ишканаларга байланыштуу терминдер: зоот, паabrik, кеперетип, просент, перме, ысмыта, ыстыпендыя, артель, ревормо, кампанийа, йачейка // качейке ж.б. Бз барыбыз айыл чарва кожолугун көркөйтүү үчүн кзат кылууга тийишбз, бул кеперетип иштери менен эмгекчилердин уйумдашыб иш кылууларына биринчи жол болот ("ЭТ", 1924, № 1). ... матриалдар дайардоого хам сйазди каражаты тууралу ысмыта түзүб, ашыг чаралар көрүб жатат ("ЭТ", 1925, № 15). Ала мүдүндү перме, зоот малы менен, төрт жүз төшө жер берген ("ЭТ", 1925, № 6). Студенттерге ыстыпендыя бөрүү ("ЭТ", 1925, № 19). партия иштеринде жүргөн чактарында көбүнчө зоот-пабриктеги мээнеткөчтөр арасында күчүн сарптаган ("ЭТ", 1925, № 6). Булар менен катар орус тилиндеги частные секты, сельское хозяйство, трудовой договор, землеустройство деген терминдер кожолук бөлүмдөр, чарбачылык кожолугу, эмгек келишими, жерге орноштуруу деп которулуп берилген: Ар айлда, дикан асбабн жетиштирүү үчүн кожолук бөлүмдөр ачат, ушул бөлүмдөн керек нерселерин берет, ошондой бөлүмдү ар айыл-кштактар ачууга киршб аракет кылуу керек ("ЭТ", 1925, № 6). Бүткүл Орто Азиядагы улуттар республикерлеринин чарвачылык кожолугунда ("ЭТ", 1925, № 6).

Азыркы адабий тилибизде жогоруда аталган терминдердин ичинен частные секты, сельское хозяйство дегендер жөкөлик секта, айыл чарба деген сөздөргө шайкеш келсе, ал эми "кожолук" деген термин оозеки речте кожолук кой, кожолук жылкы (менчик кой, менчик жылкы) түрүндө колдонула берет. Кайсы бирөөлөрү азыркыга дейре колдонулуп келе жатат: эмгек келишими, жерге орноштуруу ж.б. "Жерге орноштуруу" термининин которулусу жөнүндө "Экономикалык терминдердин кыскача орусча-кыргызча сөздүк-справочниги" (долбоор) деген эмгекте төмөндөгүдөй жөндүү пикир айтылган: "Землеустройство" деген сөздү "жерге орноштуруу" деп колдонуп жүрөбүз. Чындыгында "жерге орноштуруу" дегенде эмнени түшүнүүгө болот? Эмнелерди орноштуруу жөнүндө сөз болуп жатат деген экинчи бир суроо туулат. Ал эми бул сөздүн илимий мааниси "жерди пайдаланууну уюштуруу" деген түшүнүктү берет. Кыскасы, колдонулуп жүргөн терминдердин котормолорун жана илимий түшүнүктөрүн тактоого убакыт жетти го деп ойдойбуз¹.

I. К. Жумадылов. Экономикалык терминдердин кыскача орусча-кыргызча сөздүк-справочниги (долбоор), Фрунзе, Илим, 1977, 5-б.

Айтылган пикирди кубаттоого болот, анткени термин сөзмө сөз которулуп калган, негизги мааниси толук ачылып берилген эмес.

3. Административдик башкаруу жана юридикалык иш кагаздарына байланыштуу терминдер: заксы, милитсийе, паспорт, палысе, дыманстратсыя, абакты, камира, закүн, нарсот, парат-митинг, приздийум, каланызатр, атбекет, буйро, ж.б. Кыргызстан граждандары эсине бек кармаб алса зордук менен айалды эрге бергендер кеңеш өкүмөтүнүн закүнү менен 5 жылга абактыга салынат ("ЭТ", 1925, № 9). Аларды паспортун колуна берб батрак, кедейлер арасында бузукчулук жүргүзүү иштери табтакр тамыры менен соолтуу ошол кошчу тобунун милдети ("ЭТ", 1925, № 26). 1921-жылы Каракол үйөзүнүн уйоз өзгөрүш кемкететинин тобе агасына орун басар болб дайдалат ("ЭТ", 1925, № 6). Германия республикасынын төр агасы ким болот? ("ЭТ", 1925, № 9). Жогоруда орус тилинен кирген жана интернационалдык терминдер кыргыз тилинин тыбыштык өзгөрөлүгүнө ылайыкталып колдонулган. Булардын кайсы бирөөлөрү ошол түшүнүктүн жолушуна байланыштуу азыркы мезгилде колдонулуудан чыгып калды; кээси пассивдүү лексикага өтүп, көркөм адабияттарда, газета-журналдарга жарыяланган кээ бир макалаларда жана оозеки речте гана сакталып калды.

4. Илимий-техникалык терминдер: вакзал, от араба, аба кемеси, айроплан, стансийа, темир жол, трамбай, паравоз, илктр стансийасы, тирактир (от соко) ж.б. Жогоруда "Эркин Тоодо", "Коммунист" жана "Маданият жолунда" деген журналдарда колдонулган терминдердин ичинен вокзал, темир жол, паравоз, стансийа сыяктуу терминдер, азыркыга дейре колдонулуп келе катат. Ал эми кээ бир терминдер илим менен техниканын өсүшүнө байланыштуу тилде өз күчүн жоготуп, колдонулуудан чыгып калды: от араба, аба кемеси, от соко ж.б. Буларга газета материалдарынан мисалдар келтирели: 20нчи декабрде Ташкөндөн кргз өкүмөтү көчүбтүр, бор-бор Пшкөктө болот экен, эмки от араба менен келет ко дешб шаар менен кабардашб турган кргздар чабкылашб чаң тополоң болду ("ЭТ", 1925, № 6). Айдаган эгиндөргө зыйандуу курт, чегиртке сыйактууларды аба кемеси асман менен көлб дары сээб кетсе жок кылб койот ("ЭТ", 1926, № 118).

... Камандырлар дайардоо ишине өтө назар сал, жарыштан куру

калбаска керек, камандырлар күрсү же шкөлү ачуунун ушу баштан камы көрүлсүн! ("ЭТ", 1925, № 9). Ынтырнаттардын чарбасын түзөтүү, жетишбеген жактары жетиштирүү ("ЭТ", 1925, № 6). Кеңсалар иши жергиликтүү тилде жүрсүн ("ЭТ", 1925, № 6). Студенттерге ыстыпендыя берүү ("ЭТ", 1925, № 19). Басмаканадагы жаштар уйумунун иши болсо жакшы кана жолго койулуб жумасына эки мертебе сайасы малумат берилб, лексийа окулоб турат ("ЭТ", 1925, № 15). Келтирилген мисалдардагы студент деген терминден башкалары кыргыз тилинин тыбыштык өзгөрөлүгүнө ылайыкталып колдонулган. Кээде терминдер которулганда так эмес түшүнүктү билдирип калган учурлар да кездешет, мисалы: ... жайкы ойун көрсөтүүчү "пирогрес" ойуну көчкөнүн билдирет ("ЭТ", 1926, № 136). Бр жумада бр мартебе жыйналш масаб, зоок кечеси койуб, сабактан бош вактта бр жумада 2-3 мартебе сайасы насикаттар окутулоб турат. ("ЭТ", 1925, № 15). Жогорудагы мисалдарда орус тилиндеги "театр" же "клуб" термининин эквиваленти катарында "ойун" ал эми "лекция" - арабдын "насыкат" деген сөзү менен которулуп берилген.

5. Медицинага байланыштуу терминдер: анатомыйа, амбулаторийа, белок, бактериия, гилист, дыйапырагма ж.б. башка тармактагы терминдерге салыштырганда көп эмес экени байкалат. Ошондуктан аларды санап отурбастан, азыркы адабий тилдин терминологиясы үчүн кызыгыштуу болгон бирин-эки сөз менен гана чектелүүнү ылайык көрдүк. Мисал келтирели: Бу күндө кз катидар үчүн саватсыздыкты жойууга, мектебтер салууга, айалдарга билим таратууга, кэл бурчектер ачууга, клубтар, кндик энелик орундарды ачууга (акушерка) киршүлөрибз керек, жарыкка чыгарсак бздөр айалдарди илгери барууна жол бергенибиз жардам кылб кргзстан айалдарына теңдк бергенибз ("ЭТ", 1925, № 9). Экинчи айтканда, бр жериңз орус доктурга барасз, "доктур" ари-бери караб "абтектөн барб ал" деп колуна куш тилиндөй кат бөрөт ("ЭТ", 1924, № 1). Берилген мисалдарда "кидик энө" сөзү менен бирге түшүндүрүү максатында кашаанын ичине акушерка термини да кошо берилген. Которулган бул "кидик энелик орун" деген термин мааниси боюнча баланын киндиги кесилчү азыркы "төрөт үйүнө" жакындашса, экинчиден "акушердик же гинекологиялык бөлүм" дегенге да туура келет. Жогоруда көрсөтүп өткөндөй,

азыркы "рецеп" термининин ордуна "куш тилиндей кат" деп колдонулган. Мындай аталуунун себеби аптекадан дары алуу үчүн берилген кагаздын (рецептин) көлөмүнө жараша болсо керек, кыргызча куш тилиндей деген фразеологизм кичине деген түшүнүктү билдирет. Саналган терминдерди азыркы адабий тилибиздин нормасындагы терминдер менен теңештирүүгө мүмкүн эмес, анткени ал мезгилде адабий тилибиз жаңыдан калыптана баштап, грамматикалык түзүлүшү боюнча да тактала элек болчу. Ошондуктан, мындай көрүнүштү маданий, эл агартуу тармактары жана тилдин баюу процесстери менен тыгыз байланышта кароо керек.

Когоруда белгилеп кеткендей, алгачкы мезгилде эне тилибизге терминдердин кабыл алынышында, аны жалпы элге таратууда, деги эле терминология маселесинин иштелишинде жана жалпы колго коюлушунда "Эркин Тоо" газетасынын "Коммунист" жана "Малы маданият колунда" журналдарынын ролу чоң.

1925-жылы мугалимдердин областтык биринчи съездинде терминология маселесине атайын көңүл бурулуп, советтик-интернационалдык терминдерди кабыл алууда эне тилдин ички лексикалык запастарынан пайдалануу, мүмкүнчүлүктүн болушунча араб-парсы сөздөрүнөн оолактоо жөнүндө маселе каралган эле^I. Ошол мезгилден тартып кабыл алынган терминдер тынбай газета бетине жарыяланып, коомчулуктун талкуусуна салынып отурду. Мындай талкуу бир топ талаш-тартыштарды туудуруп, терминология маселесинин туура багыт алышына көмөкчү болгон.

1926-жылы Билим комиссиясы тарабынан "Кыргыз тилине алынган билим сайасы терминдер" деген заголовканын астында газетанын 73, 74, 75-сандарына жарыяланган терминдердин кээ бирөөлөрү булар эле: агитация - үгүт, атеист-динсиз, активный - шылуун, врач - табыб, лава - кусунду, депутат - өкүл, делегат - өкүл, колония - отор, конституция - түпкү мыйзам, квалификация - жатыгуу, анализ - талдоо, контр - каршы, автор - чыгаруучу, белорус - ак орус, кампания - өнөк ж.б.

Аталган терминдердин кайсы бирөөлөрү азыркыга дейре колдонулуп келе жатат. Когоруда саналган сөздөрдүн бир даарын кыргызчага түшүнүктүү, жеткиликтүү болсун деген максат менен которулуп берилген, бирок алар тилибиздин андан аркы өнүгүшүнө

I. "Эркин Тоо", 1925, 16-июнь, 3-б.

өрүш ала алган жов, мисалы: отор, ак орус, (белорус), шылуун (активный) ж.б. Ошол мезгилдердеги терминдердин көпчүлүгү азыр орус тилиндеги калыбында колдонулат, мисалы: колония, лава, белорус, кампания, активдүү ж.б.

Терминдерди которуп берүүдөгү чаржайыттуулуктун болушу, биринчиден, бирдиктүү терминологиялык принциптин жоктугу болсо экинчиден, биздин обузча, котормочу-тилчи жана башка адистердин термин маселесине жоопкерсиздик мамилесинин кесепети болушу ыктымал.

Эне тилибиздин терминдик лексикасын байытууда айрыкча туңгуч газетабыз "Эркин Тоонун" кошкон салымы зор. Анткени биринчи жолу терминология маселесинин иштелиши жана аны кыргыз коомчулугуна таратуу иши дал ушул газета аркылуу ишке ашкан эле. Терминдерди кабыл алууда, кээ бир кемчиликтерине карабастан, "Эркин Тоодо" колдонулган негизги принциптер, жоболор кийин кыргыз тилинин терминология маселесинин негизине алынды, андан ары өркүндөшүнө калыптанышына өбөлгө түздү. Ошондуктан кыргыз терминологиясынын иштеле башташы жөнүндө сөз болгондо, "Эркин Тоо" газетасынын ролун белгилей кетүү ар бирибиздин милдетибиз деп эсептейбиз.

Ошентип, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле биздин жергөбизде кыргыз адабий тилине негиз салына баштады. Анын жаңуу системасы түзүлүп, ал жалпы сабатсыздыкты, айрыкча саясий сабатсыздыкты жоюу жолунда чоң роль ойноду. Кыргыз тилинде мурун болуп көрбөгөн котормо ишинин чыйырлары башталды. Бул болсо терминдер системасынын негиз салына баштаганына бир жагынан көмөкчү болду. Ошол мезгилде эне тилинин өзгөчөлүктөрүн толук камтыган сөздүктөрдүн жоктугу, котормо тажрыйбасынын аздыгы, оригиналдын тилдик өзгөчөлүгүнө толук ээ эместик котормолордо бир топ чаржайыттыктардын орун алышына себепчи болду. Айрым котормолорду салыштыруу же бир эле чыгарманын түрдүү мезгилдеги котормолорун салыштыруу аларды стилдик-грамматикалык, терминологиялык айырмалыктардын орун алгандыгын күбөлөйт, котормо ишинин акырындык менен колго салына баштагандыгын да көрсөтөт. Бирок, ошондой болсо да, ушул күнгө чейин котормолордо калпы стилдик-грамматикалык, терминологиялык көп кемчиликтер кездешет.

Алардын көбү эне тилдин грамматикалык закондорун эске албоонун, ал эрежелерди туура пайдалана албагандыктан жана оригиналдын тилдик-лексикалык өзгөчөлүктөрүнө жеткилең ээ болбогондуктан залдары.

Советтик жалпы тил илиминде жана айрым тектеш тилдерге арналган илимий изилдөөлөрдө термин жана терминология деген түшүнүктөрдүн түрдүүчө аныктамалары бар¹. Алардын бири - С.И.Ожеговдун аныктамасы. Ал өзүнүн сөздүгүндө термин дегенибиз: "Илимдин, техниканын ар кандай атайын тармактарында белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынган сөз"² - дейт. Философиялык сөздүктө болсо "*terminus* латынь сөзү. предел, граница (чек, өлчөм) деген түшүнүктөн алынган. Илимде, техникада, искусстводо ж.б. бир маанилүү сөздүн туруктуу атайын түшүнүгүн билгизет. Термин - тил илиминде атайын зарыл муктаждыктан так жана бир маанилүү түшүнүктү шарттаган, белгилүү илим тармактарына киргизилген, күндөлүк кадыресе тилде шайкеш атоолору жок сөз. Термин - кадимки сөздөргө караганда эмоциялык кошумча мааниден алыс"³ - деген аныктама бар.

Термин-жалпы сөздөрдөн өзгөчөлөнгөн сөз эмес. Ал өзгөчө функциялуу гана сөз. Ал өзгөчө функциясы-номинативдик (атоо) функциясы⁴.

Г.О.Винокур турмуштук (бытовой) терминдер менен илимий-теориялык терминдердин негизги айырмасын төмөндөгүчө белгилейт: "Бытовой термин есть непременно название вещи. Между тем научно-теоретический термин есть непременно названия понятия"⁵ (астын биз сыздык-А.И.). Демек бул маселе атоо (номинативдик же номенклатура) менен түшүнүктүн арасындагы айырма лингвистиканын теориясында да, философияда да ажыратылып каралгандыгы

1. Маселен, алардын бир тобу "Библиографический указатель литературы изданной в СССР с 1918 по 1962 г." деген китептин "Структурное и прикладное языкознание" бөлүмүндө саналып көрсөтүлгөн (М.: "Наука", 1965).
2. С.И.Ожегов. Словарь русского языка. изд. 2, испр. и доп., М.: 1952, 735-бет.
3. Философский словарь. Под редакцией М.М.Розенталя и П.Ф.Юдина М.: 1963, 454-бет.
4. Г.О.Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. "Труды МИИФЛИ", т. I, 13-бет.
5. Там же. 5-6-бет.

менен түшүндүрүлөт. Ушинтип, терминдердин туюнткан маанисинин тактыгы жана интеллектуалдык жагынын тазалыгы, көркөмдүк жана эмоциялык кошумча мааниден алыстыгы алардын кадыресе (башка, термин эмес) сөздөрдөн айырмалоочу белгилеринен экендигин Г.О.Винокур ачык көрсөтөт. Г.О.Винокур терминдин номинативдик (атоо) функциясын негизги белги катары өзгөчөлөп көрсөтсө¹, Р.Г.Пиотровский терминдин түшүнүктү туюнтуу касиетин айрыкча көрсөтөт².

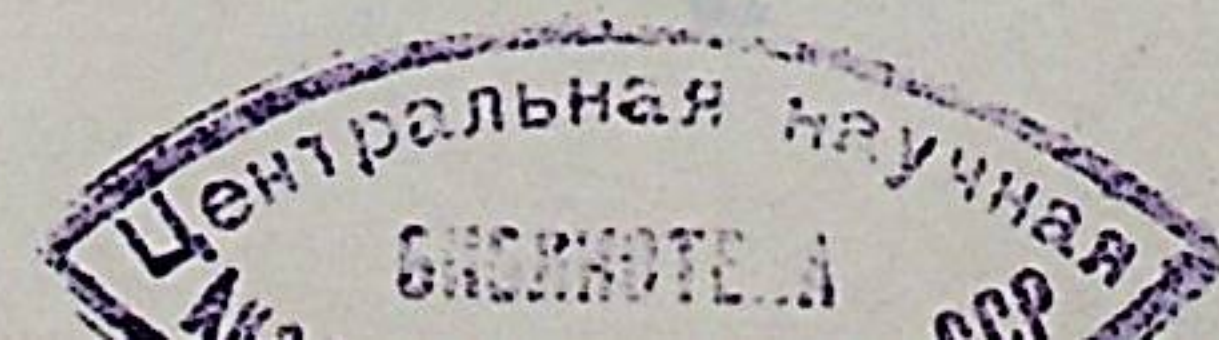
Ал эми Р.А.Будагов болсо, термин - так белгилүү милдет аткаруучу сөз³ - дейт.

Терминдин олуттуу өзгөчөлүгү анын маанисинин ачык-айкындыгы жана тактыгы⁴ экендигин Т.А.Бертагаев да белгилейт.

"Термин" жөнүндө бир катар толук аныктаманы Н.А.Баскаков⁵ таамай бере алган.

Терминология теориясында академик В.В.Виноградовдун пикирлери өзгөчө маанилүү⁶.

1. Г.О.Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сб. статей по языкознанию, "Труды МИИФЛИ", 1939, т. I, 13-бет.
2. Р.Г.Пиотровский. К вопросу об изучении термина. "Уч. зап. ЛГУ", ЛГУ, серия филол. наук, в. 18, 1952.
3. Р.А.Будагов. Введение в науку о языке. М.: 1958, 23-бет.
4. Т.А.Бертагаев. "Вопросы терминологии", М.: 1961, 102-бет.
5. Н.А.Баскаков. "Термин - точно соответствующее обозначаемому понятию устойчивое моносемичное, т.е. однозначное по своему значению и соотношенное с другими терминами внутри данной отрасли терминологии слово или словосочетание, характеризующиеся унифицированным употреблением его в данной отрасли терминологии" (Современное состояние терминологии в языках народов СССР. "Вопросы терминологии", М.: 1961, 55-83-беттер) - деген аныктаманы сунуш кылат.
6. Ал эми В.В.Виноградов болсо: "Общезвестно, что прежде всего слово исполняет номинативную или дефинитивную функцию, т.е. или является средством четкого обозначения, и тогда оно простой знак, или средством логического определения, тогда оно-научный термин"-дейт. Караңыз анын Русский язык (М.-Л., 1947) 12-13-беттерин.

Бул пикирди К.А.Левковская¹ жана Л.А.Капанадзе² да толук кубаттайт.

Термин – белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги экендиги³ кыргыз тилинде чыккан атайын колдонмолордун биринде да берилген.

Биздин пикирибиз боюнча да, ар кандай терминдердин атайын түшүнүктү (философиялык, укуктук, саясий-идеологиялык, тарыхый, биологиялык, техникалык ж.б.) туюнтуу жагы негизги белги катары алынып, ошол маанидеги тиги же бу сөз көрсөтүлгөн илимий тармактарда терминдик мааниге, касиетке ээ болушу керек. Мына ошентип, ар бир илимдеги түшүнүктөрдү атоо жана аныктоо милдетин аткаруучу сөз (сөз айкаштары) гана илимий термин катары эсептелиши жөндүү. Андай болгондо терминология (*terminology* (чек, өлчөм), *logos* – окуу); 1) тил илиминин терминдердин же сөздүн колдонуу чегин, алардын белгилерин, аныктоочу, иликтөөчү тармагы деген түшүнүккө жана 2) илимдин ар кайсы тармактары боюнча бир тилде колдонулуучу терминдердин жыйындысы, системасы деген аныктамага ээ болушу закондуу.

Мындай болгондон кийин кадыресе, терминдик касиетке ээ эмес сөздөргө караганда аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөр кайсылар?

1. Терминдик касиетке ээ сөздөр сөздүк составда дайыма пайда болуп турат жана лексиканын көбүрөөк өзгөрүштөргө учуроо-

1. Салыштырыңыз: "Среди полнозначных слов особыми словами в отношении значения и употребления являются термины, поскольку они наряду с номинативной функцией (функцией обозначения тех или иных предметов и явлений), выполняемой и другими словами языка, выделяются еще и своей дефинитивной функцией (функцией определения соответствующих понятий)" (К.А.Левковская. Теория слова. М.: 1962, 195-бет) же

2. Л.А.Капанадзенин "Значение термина это определение понятия, дефиниция, которая ему приписывается. Если неизвестно определение то неизвестен и термин, никакие связи слов, ассоциации тут не помогут. Эта разница между общелитературными словами и терминами имеет принципиальный характер". Караңыз автордун: О понятиях "термин" и "терминология" ("Развитие лексико-современного русского языка". М.: 1965, 75-85-б.) деген макаласын.

5. Караңыз: Б.О.Орузбаева. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1963, 199-бет.

чу катмарын түзөт. Анткени Ф.Энгельс белгилегендөй: "В науке каждая новая точка зрения влечет за собою революцию в ее технических терминах¹". Терминдердин сан жагынан өсүшү, толукталышы, б.а. өзгөрүшү – элдин коомдук-саясий, экономикалык жана маданий турмушу менен илим-техниканын өсүш дөңгөөлү, анын жоболорун жайылтуу маселеси менен тыгыз байланышта. Мындай өсүш-өнүгүү ар бир тилдеги туруктуу грамматикалык эрежелерге, анын сөз жасоо ыкмаларына негизделет.

2. Терминдердин топтору илимдердин ар кандай тармактарынын ар биринин жалпы терминологиялык системасын түзөт. Көпчүлүк учурларда тематикалык белгилүү түшүнүктөрү боюнча бир гана маанини туюнтуучу терминдердин тобу да пайда болот. Ар кандай илимдердин тармактарынын терминологиясы белгилүү бир системага биригип жалпы элдик (же адабий) тил менен тыгыз байланышта болуп, анын ичине кирет. Коомдук-саясий жана илимий-техникалык терминдер адамзаттын ишкердиктеринин бардык жактарын чагылдыра алат. Ошентип, кыргыз тилинин өркүндөп өсүшүнө, анын сөздүк составынын масштабынын кеңейишине байланыштуу элге кеңири белгилүү болгон илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминдер күндөлүк турмушта зарыл түшүнүктөрдү туюнткандыктан жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу тепкичине көтөрүлө алды.

3. Ар кандай илим тармактарына тиешелүү терминдердин бир катары күндөлүк зарыл муктаждыкка байланыштуу башка тилдерден да өздөштүрүлөт. Бул негизинен маданий, коомдук ишмерлердин, мисалы, жазуучулардын, илимпоздордун эмгектери аркылуу атайын мекемелер тарабынан мисалы, терминдерди иргөп алуучу, тартипке келтирүүчү Терминология комиссиялары тарабынан² котормолор аркылуу жүзөгө ашырылат. Кыргыз тилинде көпчүлүк терминдик маанидеги сөздөрдүн мурдатан эле оозеки тилде белгилүү өлчөмдө болгондугу талашсыз.

Тигил же бул чөйрөнүн илимий таанып-билүүлөрү өз ара закон ченемдүү тыгыз байланышта туруп, белгилүү бир системаны түзөө-

1. К.Маркс. Капитал. предисловие Ф.Энгельса. т. I, Госполитиздат, 1949, 29-бет.

2. Мисалы, Кыргызстанда Терминология комиссиясы 1926-жылы эле уюшулган (ЦГА Киргиз.ССР, фонд.688, оп. I, д.24, прот. I-22).

рун академик В.В.Виноградов¹ да белгилейт. Бирок алар менен катар социалисттик түзүлүш мезгилинде коомдук өсүшкө жана илимдер тармактарынын өркүндөшүнө байланыштуу илимий жаңы түшүнүктөрдүн атын туюнтуучу атоолордун эсебинен илимий ар түрдүү тармактык терминологиялык системалар жарала баштады. Ал системаларды түзүү процессинде жаңы терминдерди иргеп алуу жана унификациялоо эски мурунку терминдик касиетке ээ сөздөрдү жана түшүнүктөрдү четке кагуу дегенге жатпайт, жаңы терминдик мааниде жаңы сөздөр ойлонуп чыгарыла бербейт. Эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдаланып, төл сөздөр жаңыча мааниде колдонулуу, грамматикалык каражаттардан пайдалануу жана башка тилдерден даяр терминдерди түздөн-түз өздөштүрүү аркылуу илимий терминологиялык системалар түзүлөт.

4. Көпчүлүк илим тармактарынын терминологиялык системаларына мүнөздүү жалпы белгилердин бири, көбүнчө биологиялык жана техникалык илимдер боюнча башка тилдерден кирген терминдер сан жагынан бир топ басымдуулук кылат. Бирок коомдук илимдер боюнча терминологиялык системаларда да алар орчундуу орунду ээлейт. Анткени улуттардын, өлкөлөрдүн арасындагы өз ара коомдук-саясий, маданий, чарбалык ж.б. байланыш, социалисттик эмгектештик тилдик өздөштүрүүлөрдү шарттайт. Мунун ачык көрүнүшүн кыргыз тилине айрыкча улуу орус элинин тилдик таасири күбөлөйт.

5. Г.О.Винокур белгилегендей, терминдин "интеллектуалдык газалыгы, б.а., көркөмдүк жана эмоциялык кошумча мааниден алыстыгы - аны термин эмес сөздөрдөн айырмалайт"². Бирок бул белги бардык эле илим тармактарына тиешелүү терминдер үчүн толук мүнөздүү эмес. Себеби кээ бир коомдук-саясий терминдерге эмоциялык өзгөчө тон мүнөздүү. Буга байланыштуу Т.А.Бертагаевдин коомдук-саясий терминдер психологиялык атаканын агентинин милдетин да аткара алат³ деген пикири менен макулдашууга туура

1. Караңыз: В.В.Виноградов. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии. "Изв.АН СССР", ОЛЯ, 1953, т. XII, в. 3, 192-6.
2. Г.О.Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. "Труды МИИФЛИ", т. V, 1939, 13-6.
3. Т.А.Бертагаев. Роль русского языка в развитии словарного состава языков народ СССР. "Вопросы терминологии", М., 1961, 102-104-беттер.

келет. Бул пикирди В.С.Бабенко¹ да толук кубаттайт.

6. Терминдер берген мааниси менен шайкештик, бир гана түшүнүк маанисинде колдонулуу касиетине ээ. Бул белги аларды терминдик мааниге ээ эмес сөздөрдөн айырмалоочу негизги белгилерден².

Тилде термин эмес атооч сөздөр бир нерсенин атын, касиетин, белгисин ж.б. туюндурса, терминдер бир түшүнүктү билдирет: коом, доор, мамлекет, басма сөз, жарыш сөз, өнер жай, сапат, касиет.

Мындай сөздөр терминдик касиетке ээ болуу үчүн белгилүү тарыхый өзгөрүүлөргө байланыштуу, атайын мааниге ээ болуп турат. Андай касиетке ошол сөз өзүнүн алгачкы же кийин пайда болгон өтмө маанисинде ээ болот, жалпыланган белгилүү түшүнүктү билдирүү максатында колдонулат.

Биздин өлкөдө илимий терминологиялык системаларды тартипке келтирүү, изилдөө иштерине орчундуу көңүл бурулууда. Көрүнүктүү илимпоздордун термин жана терминология маселелери боюнча илимий-теориялык корутундулары улуттук тилдердин терминологиялык системаларын тартипке келтирүүдө, алардын эрежелерин, өзгөчөлүктөрүн ачууда методологиялык жетекчиликке алынат. Азыркы мезгилде да анын талаш жана чечилбеген маселелерине байланыштуу атайын дискуссиялар да өткөрүлүү практикаланып жатат.

1. В.С.Бабенко. Состав и функционирование немецкой общественно-политической терминологии (по произведению Ф.Энгельса "Анти-Дюринг"). Черновцы, 1964, 49-бет.
2. Буга байланыштуу академик А.М.Терпигоревдин пикирин өзгөчө белгилеп кетүүгө туура келет. (караңыз анын: Об упорядочении технической терминологии. "ВН", 1953, № I, 71-16-б. жана С.Наровчатова. Язык. "Наука и жизнь", 1969, № 10, 104-115-беттер.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ОФИЦИАЛДУУ ИШ КАГАЗДАРЫНЫН
АЙРЫМ ТЕРМИНДЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Марксизм=ленинизм классиктери гана тилдин чыгышын тарыхта биринчи болуп, туура түшүндүрүштү. Марксисттик илим – адамдар менен тилдин чыгышы үчүн атайын ебөлгөлөрдүн болгондугун да белгиледи. Эмгек, тил жана ойлоо бир мезгилде, өз ара байланышта, бирин бири шартташып, таасир этишип, өнүгүп келе жатат. Эмгектин өнүгүшү менен акыл=ой да өнүгүп, тилдин сапатын жогорулатат. Ошентип, тил адамзаттын өтө маанилүү байланыш жана катнаш куралы болуп эсептелет. Тил аркылуу гана адам баласы өз ара ой=пикир алышып, бирин бири түшүнүп, адамзат коомунун түзүлүшүндө тил эң негизги ебөлгө болгон. Тилде адамдын аң=сезими, дүйнөнү таануусу, билүүсү жана түшүнүүсү катталып, азыркы мезгилдеги адамзат коомунун өнүгүшүнө негизги себеп болгон. I Тилдин коомдо маданий байланыш, катнаш куралынын милдетин аткарышы, акырындак менен өзгөрүшү, коомдук мамилелердин өзгөрүүсү, тилдин өзгөрүп кетишине алып келбөөсү сыяктуу кубулуштар тилдин коомдук кубулуш катарындагы жалпы өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Бирок коомдук турмуштун өзгөрүшү менен бирге тил өзүндөгү зарыл керектүү болбогон сөздөрдөн кутулуп, өзүнө зарыл сөздөрдү гана пайда кылып турат.

Улуу Октябрь Социалисттик революциясы дүйнөдө биринчи жолу социализмди курду. Революциядан кийин коомдун мазмуну да, формасы да өзгөрдү. Жаңы коомдук менчик, мекеме, ишкана, уым ж.б. пайда болду.

Октябрь революциясынын жеңилинен кийин гана кыргыз тилинин жеке өзгөчөлүктөрүн толук камтыган жазуу системасы түзүлдү. Бул болсо элибизде кылымдар бою өкүм сүрүп келген караңгылыктын жоюуга окутуу жана басма сөз ишин өркүндөтүүгө, жазма адабиятты түзүүгө, ар түрдүү илим тармактарынын негиздеринин түзүлүшүнө, марксизм=ленинизм классиктеринин чыгармаларын которуп, дүйнөлүк жана орус классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен өз эне тилибизде тааныштырууга ыңгайлуу шарттарды түздү. Натыйжада илим тармактарынын терминологиялык системаларынын негиз I. Язык и мышление. М.: Наука, 1967, 3-6-беттер.

салына башташына ебөлгөлөр түзүлдү.

Республикада басма сөз иши биринчи кадам шилтей баштаган кездерде газета=журналдарды, окуу куралдарын жана айрым китептерди, ошондой эле Кыргызстан КП БКнын фондусунда республиканын чарбалык жана маданий өнүгүшүнө, маданий курулушка багытталган документтерди, калктын сабатсыздыгын чагылдырган анын атайын фондусундагы документтерди барактап көрсөк, алардын беттеринен ар түрдүү маселелерге байланыштуу макалаларды учуратабыз. Алар, негизинен, революциядан кийин кыргыз жеринде ар кандай мекемелердин, окуу жайларынын ачылышына элдин жалпы сабатсыздыгынын жоюлушуна байланыштуу, эң жөнөкөй деп эсептелген канцелярдык иш кагаздарынан баштап, алардын бир кыйла татаал формаларынан болгон мамлекеттик мааниси бар официалдуу документтер жана алардын ар кандай үлгүлөрү болуп эсептелет.

Адабий тилдин негизги катмарларынын биринен болуп эсептелген официалдуу иш кагаздарынын лексикасы жөнүндө жалпы тил илиминде ушул мезгилде да, атайын иштелип чыккан илимий изилдөөлөр азыноолак гана кездешет. Ал эми кыргыз адабий тилинде болсо официалдуу иш кагаздарынын терминдери жөнүндө кээ бир макалаларды алооганда, илимий негизде жыйынтыктуу ой=пикирлөр айтыла элек.

Улуттук тилде чечүүчү маанини адабий тил ойнойт. Адабий тилде мамлекеттик маанилүү документтер казылат. Чогулуштар өткөрүлөт. Газета=журналдар, китептер басылып чыгарылат. Телекөрсөтүүлөр жана радио берүүлөр жүргүзүлөт. Адабий тил жалпы калктын турмушун тейлейт. Тил кийлигишпеген, аралашпаган өндүрүш, мамиле, турмуш болбойт. Ошентип, адабий тил – улуттук кенч; анын ээси – калк. Адабий тилдин негизги белгилеринин бири – анын системалуулугу, калыпка түшкөндүгү, нормага салынгандыгы болуп эсептелет. Тыбыштардын айтылышы, сөздөрдүн колдонулушу, грамматикалык формалардын пайдаланылышы ж.б. баары тең белгилүү эрежеге баш иет. Адабий тилдин нормасына толук бойдон калпы калкка, же кеңири аймакка тараган, тарыхый жактан нурунтан бери колдонулуп келе жаткан көрүнүштөр кирет. Ошондуктан жазууда болсун, оозеки сүйлөөдө болсун, адабий тилдин нормасын сактоо талап кылынат. Ошентип, жалпы элдик тилдин белгилүү. Оозеки жана жазма адабий тилдин экөө тең байланыш=катнаш-

тын кызматын аткарып, коомдук кубулушка кирет. Жазма адабий тил коомдук турмушту бардык жактан тейлегендиктен, мамлекеттик мекемелерде, илим=техникада, колхоз=совхоз турмушунда, өндүрүштө, үй-бүлөдө жана аларга байланыштуу атайын документтерде колдонулат. Ошентип, документ (лат. *documentum* - үлгү, күбөлүк, далил) информация катталган жана ал информацияны берүү үчүн атайын арналган материалдык объект болуп эсептелет.¹ Документ мазмуну боюнча илим=техника (макала, китеп, патент, тех. отчет жана долбоор), укуктук (токтом, указ, келишим ж.б.) жана башкаруучулук (приказ, директива ж.б.) болуп бөлүнөт.

Документтин түп нускасы жана көчүрмөсү болот. Аны иштетүүнүн семантикалык (котормо, аннотация, реферат) жана семантикалык эмес (так көчүрмө, көбөйтүү, микрофильмге түшүрүү) түрлөрү бар. Жалпы алганда бир маселеге, кубулушка, процесске, жеке адамга тиешелүү документтердин жалпы жыйындысы документация деп аталат. СССРде документти түзүү жана аны иштетүү эрежелери мамлекеттик стандарт (ГОСТ) менен белгиленет. Тар мааниде алганда документ кандайдыр бир фактыны жана бир нерсеге укуктуулукту далилдөөчү иш кагаз. Белгилүү бир формада жазылган официалдуу (атайын) документтердин бардыгы тең иш кагаздарынын түрүнө кирет. Укукта документ - закон боюнча белгиленген формада жазылган жана укуктук мааниси бар фактыны (м.: туулган күнүн, жылын, билимин, эмгек стажысын) ырастоочу кат жүзүндөгү акт. Ал эми коомдук мекемелердин күндөлүк болуп жаткан иштерине байланыштуу ар кандай документтерге: токтом, арыз, тил кат (расписка), акт, ишеним кат, өмүр баян, мүнөздөмө, күбөлүк кат, справка, приказ, рапорт, счет, кулактандыруу, чакыруу ж.б. кирет. Документтердин жана официалдуу иш кагаздарынын жогоркудай болуп бөлүнүштүрүлүшү жалгыз гана алардын кайсы чөйрө же масштабды тейлегендигине байланыштуу болбостон, аларды жазуудагы коюлуучу талаптардын да ар башкалыгына карата болот.

Мамлекеттик масштабда колдонулуучу документтердин (закон, ультиматум, коммюнике, устав, указ, нота ж.б.) тили эң мурун өзгөчө тактыкты талап кылуу менен, мазмунуна шайкеш болуу, б.а. ар кандай туура эмес пикирге келүү жана ой жоруулардын болушуна кол бербөө болуп саналат. Мындагы негизги максат - документтердин

1. Словарь иностранных слов. М.: 1957, 242-бет (информация катталган каражаттарга кагаз, перфокарта, фотопленка, магнитофон лентасы ж.б. кирет).

тилин тез жана туура түшүнүү болуп эсептелет. Анткени мында колдонулуучу термин (сөз) так, кыска болуп, айтылуучу ой туура берилиши зарыл. Ал эми айрым иш кагаздарынын бир бөтөнчөлүгү - болуп жаткан же боло турган ар түрдүү иштердин максатын көрсөтө алгандыгында болуп эсептелет. Официалдуу иш кагаздарынын башталышы, максатынын коюлушу жана бүтүшү боюнча алар бири биринен ар кандай өзүнө гана тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Буларды өзгөчөлүктөрүнө карап: иш жүргүзүү (делопроект-водство) жана иштиктүү кат (служебное письмо) тибиндеги кагаздар деп да бөлүүгө болот.

Иш жүргүзүү документтери берилген учурларда ал документтер берилген адамдан (же мекемеден) сөзсүз кооп келишин талап кылбайт, жөн гана бир иш, маселе же окуя көнүндө кабар кылат. Мындай кагаздарга: анкета, справка, күбөлүк кат, ишеним кат, тил кат, келишим, акт, мүнөздөмө, кулактандыруу, чакыруу кирет. Бул документтердин тили кыска, так (лаконичный) болуп, жазуучу тарабынан берилүүчү ой-пикир белгилүү бир үлгүгө салынат да, ар түрдүү кошумчаларга кол берилбейт. Иштиктүү кат тибиндеги кагаздар болсо иш жүргүзүү кагаздарына караганда кененирээк жазылат да, пайдаланылуучу тилдик каражаттар жагынан чектөөлөрдү анчалык талап кылбайт.

Официалдуу иш кагаздарынын ар биринин өздөрүнө гана таандык үлгүсү бар болгондуктан, буга байланыштуу алардын ар кайсынысынын өзүнө гана мүнөздүү болгон терминдери жана сөз айкаштары болот, м.: токтом, күн тартиби, рапорт, төмөндө маалым кыламын, угулду, токтом кылысын, милдеттендирилсин, тапшырылсын (жүктөлсүн), иштелсин, табылсын, суранамын ж.б. Ошентип, документтердин ар биринин мазмунуна караша ар кандай маанидеги терминдер да пайдаланылгандыгын көрүүгө болот.

Илимге, техникага, искусствого ж.б. тармактарга байланыштуу бир гана так мааниде, бир түшүнүктө колдонулган сөздөр же сөз тизмектери термин деп аталат. Ал терминдердин жыйындысы жана анын теориясы, практикасы, системасы жөнүндөгү окуу-терминология деп аталат (латынча *terminus* - чек, *логос*-окуу, илим, түшүнүк деген сөздөн).

Кыргыз тилиндеги терминдер - Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын жемиши. Термин - илимдин, техниканын, искусствонун өнөр жай, айыл чарба ж.б. тармактардын өнүгүшүнө байланыштуу иштелип чыгып, толукталып турат. Мындай лексикалык өзгөчөлүктөр

биринчи кезекте терминологияга байланышат, анткени эл турмушунун кана чарбасынын ар түрдүү тармактарында болуп өткөн өзгөрүштөр терминдер аркылуу чагылдырылат. Илимпоздор изилдеген жаңы нерселерге, жаңы ачылыштарга, табылгаларга ж.б. га жаңы аттарды берет. Алар мындай учурда мурунку даяр сөздөрдүн маанисин кеңитип алышып, уңгуларга белгилүү бир мүчөлөрдү кошуп, жаңы сөз пайда кылышат, же бир нече сөздү айкалыштырып, жаңы тутумга жасашат, ошондой эле башка тилдердин даяр сөздөрүн да кабыл алып колдонушат.

Кыргыз тилинин лексикасынын негизги катмарын төл сөздөр (уңгу, туунду жана татаал сөздөр) түзөт. Анын составында арыс, иран, монгол жана орус тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр да бир кыйла бар. Алардын ичинде илим, техниканын тармактарына жана официалдуу иш кагаздарына тиешелүү терминологиялык лексика кыйла орунду ээлейт. Мындай терминдердин пайда болушунда, иштелишинде эки булак негиз болду, алар: 1) кыргыз тилиндеги төл сөздөр; 2) башка тилдерден ошкон, өзгөчө орус тили аркылуу кирген сөздөр. Төл сөздөрдүн эсебинен, мисалы, иш кагаздары же официалдык сөздөр (терминдер) үч түрдүү жол менен өнүгүүдө:

1) сөздөрдүн мурунку маанилеринин кеңиши, б.а. семантикалык жол менен: арыз (заявление), күбө (свидетель), доо (иск), далил (доказательство), дарама (степень), укук (право), маселе (вопрос) ж.б.

2) даяр уңгуларга мүчөлөрдүн калганышы, б.а. морфологиялык жол менен: көчүрмө (выписка), күбөлүк (удостоверение), мүнөздөмө (характеристика) ж.б.

3) эки же андан көп сөздөрдүн айкалышы, тутумдашы, б.а. синтаксистик жол менен: а) кошмок сөздөр, м.: күн тартиби (повестка дня), кызмат акы (заработная плата), өмүр баян (автобиография); б) кыскартылган татаал сөздөр, м.: БК, партбюро, партуум, профсоюз ж.б. Ушинтип, атайын иш кагаздарында илимий-техникалык, коомдук-саясий жана кыскартылган сөздөр да бир топ кездешет. Доруда белгиленгендей, терминдерди түзүүдө тилибиздин морфологиялык жана синтаксистик ыкмалары кеңири пайдаланылгандыктан төл сөздөр менен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөр бирдей даражада колдонулуп келе жатат.

Азыркы кыргыз тилинин негизги катмары — неологизмдерди коомдук-

саясий, илим-техниканын жана официалдуу иш кагаздардын түшүнүктөрүнүн атоолору жана терминдери түзөт.

Кыргыз тили өнүккөн социализм доорунда байланыш-катнаш куралы катары кызмат кылат. Кыргыз эли Советтер Союзундагы орус, өзбек, тажик, казак, түркмөн, украин, латыш ж.б. калктар менен бир туугандай болуп жашоодо. Алардын баары коммунизмди куруу үчүн эмгектенип жатышат. Кыргыз тили коммунизмди куруу үчүн өз салымын кошуп жаткан кыргыз элин тейлейт.

Советтер Союзу көп улуттуу мамлекет. Советтер Союзундагы бардык элдер тең укуктуу. Алардын баары формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданиятын, ал маданиятты тейлеген тилин өнүктүрүүдө. Ошол өнүгүп жаткан тилдердин бири — кыргыз тили. Азыр кыргыз тили СССРдеги өнүккөн жазма адабий тилдердин бирине айланып, коомдук милдети аябай кеңиди, б.а. ал кыргыздар чогуу жашаган жерлерде өз ара катнаштын, пикир алышуунун, орто мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайлардын кыйласында сабак, таалим-тарбия берүүнүн, басма сөздүн, театрда сахналык оюндардын, иш жүргүзүүнүн, чогулуш жана кеңешмелердин тилине айланды. Мезгилдин талаасына ылайык борбор, область, район жана айыл-кыштактарда мекеме иштери кыргыз жана орус тилдеринде жүргүзүлүп келе катат.

Кыргыз улуттук жазма адабий тилинин орфографиялык, грамматикалык жана стилдик нормаларынын калыптанып өркүндөшүндө, лексикасынын байышында орус тилинин таасири эбегейсиз чоң. Кыргыз тили — кыргыз элинин тарыхындагы коомдук-саясий жана илимий-техникалык өнүгүшүнүн учурунда түзүлүп жана өнүккөндүгү белгилүү. Кыргыз тилинин өнүгүшүнө жана байышына улуу орус тили — революциялык таасирлерди берди. Кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө байланышкан бардык илимий-теориялык проблемалар кыргыз элинин жазуусун, жаңы алфавитин түзүү, окуу куралдарын чыгаруу, эң негизгиси — мектептерди, техникумдарды, жогорку окуу жайларын ачуу, адистерди даярдоо жана башка турмуштук-практикалык проблемаларда орус тилинин өнүгүшүнүн негизине салынып кайрадан иштелиш чыкты жана улам өнүгүү-өркүндөө жолунда бара катат. Социалисттик коомдук түзүлүшкө өтүүдөгү саясий-экономикалык жана маданий өнүгүүлөрдү элге жеткирүүдө да кыргыз тили орус тилине гана таяна алды. Ошентип, кыргыз тили адабий тил катары коомдук

талалка ылайык, анын бардык мүчөлөрүнө бирдей болсун үчүн, орус тилинен үлгү алды. Кыргыз жергесинде улуу маданий революция ишке ашты. СССР элдеринин бузулбас достугу жаралды жана чыңдалды. Ал эми илим менен техника өсүп өнүктү. Мына ушундай зор өзгөрүүлөрдү, прогрессти, кубулуштарды мурунку сөздөр менен түшүндүрүү мүмкүн болбой калды.

Орус тили дүйнөдөгү эң улуу тил. Анын эбегейсиз зор таасири менен кыргыз тили байыды, калыптанды жана өнүктү. Эне тилибиз адабий тилге айланып, ал орус тилинен таасир алуу менен, мурда эле кадыресе оозеки колдонулуп жүргөн сөздөр жаңы мааниге, түшүнүккө ээ болду. Официалдуу иш кагаздарында бул сөздөр жаңы мааниде колдонула баштады, м.: арыз (билдирүү, оозеки же казуу күзүндөгү официалдуу жалпы элдик билдирүү, кандайдыр бир суроону же сунушту камтып мекемеге, уюмга же кызмат адамына атайын кайрылуу. Арызда арыздануучу өз укугун канааттандырууну коргоону талап кылат); актоо (соттолуучунун күнөөсүздүгү жөнүндө чыгарылган соттун чечими. Соттун айыптоо же актоо чечими болушу мүмкүн). Ошентип, кыргыз тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык көрүнүштөр да улуу орус тилинин таасирине учурады. Официалдуу иш кагаздарына тиешелүү кабыл алынган сөздөрдө (терминдерде мурда кыргыз тилинде болбогон тыбыштардын жаңы айкалыштары жана башка сөздөрдө муун түзүлүштөрдүн жаңы түрлөрү пайда болду. Тилдин өнүгүшү бул үзгүлтүксүз процесс. Ошондуктан тилде табигый түрдө айрым кубулуштар четтеп, анан колдонулуудан кала баштайт. Башка бир кубулуш жаңыдан пайда болот.

Улуу орус тили жалпы билим берүүчү мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында окутулушу менен, республикабызда котормо иштеринин кеңири кулач жайышы, илимий-техникалык адабияттардын жазылышы ж.б. практикалык жагымдуу жагдайларга байланыштуу анын таасири зор мааниге ээ болду. Ошондой эле, мындай таасирлердин негизгилеринин бири орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча тармактык терминологиялык сөздүктөрдүн өзгүлтүксүз басылышы болуп эсептелет. Ушул мезгилде 90 тармактык сөздүк жарык көрдү.

Айрыкча марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектеринин, өкмөт менен Партиянын токтомдорунун, чечимдеринин, резолюцияларынын которулушу жана дүйнөлүк адабияттардын өз эне тилинде окулушу

орус тилинин зор таасирлерин өстүрдү дедик. мамлекеттик официалдуу иш кагаздарынын эне тилде колдонулушу өзгөрүүсүз, түздөн түз терминдердин өтүшүнө себепкер болду. Ошентип, тилдик байланыш - катнаш күчөдү. Тил коомдук кубулуш болгондуктан, анын өнүгүшүнө ички мүмкүнчүлүктөрдүн зарылдыгына жараша башка тилдерден, негизин орус тилинен кирген терминдер эне тилибиздин лексикалык катмарын бир топ толуктады. Айрыкча орус тилинин таасиринен официалдуу иш жүргүзүү кагаздарынын терминдер пайда болду. Кыйынтыктап айтканда, кыргыз адабият тилибиз - орус тили аркылуу интернационалдык терминдердин, түшүнүктөрдүн кыйласын кабыл алып, алар аркылуу ошол элдердин прогрессивдүү ой-пикирлерин өздөштүрдү. Өздөштүрүлгөн кыйла түшүнүктөр эне тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейишине зор таасир этти.

Орус тили - ООндун официалдуу тилдеринин бири. А.С.Пушкиндин чыгармачылыгынан тартып орус адабият тилинин жаңы доору, б.а. азыркы орус тилинин тарыхы башталат. Бай жана ар кыл тилдик стилдер (адабий, публицистикалык, илимий ж.б.) калыпталат, жалпы орус тилине тиешелүү, орус адабий тилин билгендер милдеттүү түрдө сактачу фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык нормалар аныкталып, лексикалык система өрчүй баштайт. XIX кылымдын 2-жарымынан адабий тилдин өрчүшүнө жана анын функциялык стилдеринин калыпка түшүшүнө коомдук ишмерлер, илим жана маданият өкүлдөрү ишкердүү таасирин тийгизе баштаган. Адабий тилди, айрыкча анын илимий стилин өрчүтүү ишинде В.И.Лениндин, ошондой эле улуттук тилдердин өрчүшүнө Улуу Октябрь революциясы жана СССРде социализмдин курулушу зор түрткү бөрди; тилдин сөздүк составы жаңырды жана өстү, грамматикалык түзүлүштө илгерилештер байкалды, тилдин стилдик каражаттары байыды ж.б. илимий-техникалык өсүүлөргө байланыштуу азыркы орус адабий тилинде тармактык терминологиянын ылдамдык менен өнүгүп баратканы байкалат. Тармактык терминология адабий тилдин сөз казасын толуктап туруучу маанилүү булактардан. Орус алфавити жазмасы кийин пайда болгон тилдердин көбүнүн жазмасын түзүүгө пайдаланылган. Ал эми орус тили СССР элдеринин эне тилдери менен катар улут аралык пикир алмашуу куралына айланды: "Эне тилин үйрөнүү менен катар орус тилин ыктыярдуу түрдө үйрөнүү боюнча тур-

мушта болуп жаткан процесстердин оң мүнөздүү мааниси бар, анткени бул өз ара тажрыйба алмашууга жана СССРдин бардык башка элдеринин маданий жетишкендиктерине жана дүйнөлүк маданиятка, ар бир улуттун, элдин аралашуусуна таасир кылат. Орус тили чындагында СССРдин бардык элдеринин улуттар аралык байланышуусунун жана кызматташуусунун жалпы тили болуп калды".¹

Ал эми кыргыз адабий тилинин негизги катмарларынын бири болгон - официалдуу иш кагаздарынын терминдери коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө кеңири колдонулууда.

А.Б. Исабекова

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В рамках киргизской терминологии практические вопросы отбора, упорядочения терминов обуславливают необходимость выработки теоретических аспектов, отвечающих уровню развития современной науки.

Статьи "Истоки формирования и развития киргизской терминологии", "история становления киргизской терминологии", "О состоянии и задачах упорядочения киргизской терминологии" и другие имеют большое практическое значение, поскольку они в нашу эпоху - эпоху научно-технической революции - весьма актуальны.

С целью более глубокого анализа процесс формирования киргизской терминологии киргизского литературного языка в настоящей статье рассматривается в плане выяснения его истоков.

Подлинно научная разработка основ киргизской терминологии была начата сразу же после установления Советской власти в Киргизском крае, создавшей все условия для преобразования культурно-экономической жизни киргизов.

В первые годы Советской власти для тюркоязычных народов были организованы начальные школы с обучением на родном языке, ликбезы, готовились кадры киргизских культработников и учителей. На киргизском языке стали выходить газета "Эркин тоо" (1924), журналы "Коммунист" (1926) и "Жаңы маданият жолунда" (1928). Было начато издание как оригинальных, так и переводных учебных пособий, общественно-политической и научно-популярной литературы по самым различным отраслям наук, осуществлялись переводы на киргизский язык произведений классиков марксизма-ленинизма и художественной литературы.

Первые шаги в преодолении трудностей по созданию, упорядочению, систематизации общественно-политической и технической терминологии были сделаны Академическим центром¹, занимавшимся подготовкой приложений и списков общественно-политических терминов, а также терминов по другим отраслям знаний. Кроме освещения разнообразных проблем экономики, культуры, просвещения "Эркин тоо" проделала важную работу по созданию и унификации киргизской терминологии. На начальном этапе, с 1926 г., значи-

1. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын программасы. Фрунзе.: 1976, 122-бет.

1. ЦГА Киргиз.ССР, Ф. 647, оп.1, ед.хр. 37.

тельное внимание уделялось созданию общественно-политических, биологических терминов, а также терминов по делопроизводству. На страницах "Эркин тоо" под рубрикой "Кыргыз тилине алынган билим, саясий терминдер" (Займствованные научные, политические термины в киргизский язык)¹ и "кыргызча атоолор" (терминдер) (Киргизские названия, термины)² публиковались термины и из других отраслей знаний. Одновременно велись дискуссии по разработке и упорядочению терминологии. По предварительным подсчетам, в течение 1926-1929 гг. в газете "Эркин тоо" было напечатано около 4000 терминов (главным образом общественно-политических), значительная часть которых явилась основой общественно-политической и биологической терминологии киргизского литературного языка в последующее время. Не менее существенную роль в формировании киргизской терминологии сыграл журнал "Коммунист". Он стал первым распространителем идей марксизма-ленинизма на родном языке и в кампании по ликвидации политической неграмотности среди населения являлся важным пособием³.

Общепринятая лексика киргизского языка, естественно, не однородна, как лексика всех языков мира. Ее состав постоянно обогащается за счет собственных (внутренних) ресурсов. Помимо диалектального слоя, вместе с тем, как показывает фактический материал, в нем немало иноязычных лексических напластований. Академик И.А. Батманов отмечал, что "разные эпохи источниками пополнения лексики и некоторых грамматических явлений тюркских языков были разные языки, как монгольские, иранские, арабский, а теперь стал русский"⁴. Мнение автора о заимствованных терминах не является индивидуальным⁵. Оно основывается на исследованиях видных ученых-тюркологов.

1. "Эркин тоо", 1926, № 48-82.

2. Там же, № 65-67.

3. Кемунус, 1926, № 1.

4. И.А. Батманов. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии. — В кн.: Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, Илим, 1966, стр. 22.

5. Указанные работы лингвистов стали важной предпосылкой для решения вопроса передачи русско-интернациональных терминов, образованных префиксами, киргизскому языку.

Займствование монгольской, иранской, арабской и русской лексики киргизским языком происходило в разные исторические эпохи. Исследование состава научно-технических и общественно-политических терминов в сопоставительно-историческом плане по каждому языку в отдельности требует более глубокого изучения и других методологических приемов. В статье не рассматриваются монгольские, арабские и иранские заимствования, но особое место уделяется словам, вошедшим из русского языка.

Исключительно ценным источником обогащения и дальнейшего развития научно-технической и общественно-политической терминологии в киргизском языке, как и во всей терминологической лексике, по праву считается русский язык. Прогрессивное влияние русского языка на киргизский и практическое его значение детально изучается и отражено во многих исследованиях. Действительно, это — основной и единственный источник, из которого в данное время заимствует киргизский язык русские и интернациональные научные отраслевые термины. Иноязычные заимствования интернационального происхождения — это в основном латинские и греческие термины, без которых современная терминологическая лексика не может обойтись. Заимствованные термины в киргизском языке составляют большой процент, например, в "Русско-киргизском словаре-справочнике юридических терминов" (Фрунзе, Илим, 1982) около 1500 терминов, из них 850 оказались заимствованными из русского языка; в "Кратком русско-киргизском терминологическом словаре по археологии" (Фрунзе, Илим, 1979) также 1500 слов, из них 700 заимствованы из русского языка; в "Русско-киргизском терминологическом словаре по медицине" (Фрунзе, Илим, 1983) около 7000 терминов, из них 4000 заимствованы через русский язык; в "Русско-киргизском терминологическом словаре по психологии" (Фрунзе, Илим, 1983), содержащем 1600 слов, 630 заимствованы.

Таким образом, общее число слов в вышеуказанных словарях составляет около 11000 терминов, причем большинство из них является терминами латинского и греческого происхождения. О многих этих заимствованных отраслевых терминах из русского языка или через русский язык можно смело говорить как о прочно освоенных киргизским языком. Все эти факты и сведения

говорят о том, что процесс формирования киргизской терминологии берет свои истоки с того момента, когда на киргизском языке стали выходить газета "Эркин тоо", журнал "Коммунист" и специальная литература с целью пропаганды знаний и повышения общеобразовательного уровня народных масс. Для систематизации круга понятий в определенной области знаний, для их упорядочения и унификации необходимо выработать принципы их построения, обобщить опыт проведенных работ по отдельным языкам, выработать пути нормализации лексикографической разработки, приемы проверки внедрения терминов в практику и т.д. Этим вопросам как в общесоюзном масштабе, так и по отдельным языкам уделяется определенное внимание. В настоящее время киргизская терминология несомненно продвинулась вперед, уже по некоторым проблемам имеются специальные разработки и высказывания К.К. Одахина, К.А. Карасаева, Б.М. Юнусалиева, Дж. Шукурова, Б.О. Орузбаевой и других лингвистов¹, посвященные немаловажным проблемам киргизской терминологии. В них даются существенные рекомендации по упорядочению разных систем, определению специфики их формирования.

1. Х. Карасаев. Принципы терминологии киргизского литературного языка (проект). Фонды АН Киргиз.ССР, инв. № 1422, 1943; его же: Киргиз орфографиясынын тарыхынан. — В кн.: Тюркологические исследования. Фрунзе; Илим, 1970. д. Бердибеков. Саясли терминдер жөнүндө. Коммунист, Фрунзе; 1947, № 6; Ч. Айтматов. О терминологии киргизского языка. Советская киргизия, 1952, 24 января; Дж. Шукуров. Принципы киргизской терминологии. Тр. ИЯЛ Киргиз.ФАН, вып. 3, Фрунзе; 1952; его же: Кыргыз таланин терминологиясы жана аны жакшыртуу чаралары жөнүндө. Коммунист, Фрунзе; 1954, № 9; его же: Вопросы киргизской терминологии. Тр. ИЯЛ, вып. 6, Фрунзе; 1956; его же: Выступление на Всесоюзном терминологическом совещании. — В сб.: Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания), М.; 1961; Б.О. Орузбаева. О состоянии и задачах разработки терминологических словарей в современном киргизском языке. — В ин.: Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе; Илим, 1968; ее же: Терминология жана энциклопедия. — В кн.: Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе; Илим, 1971; Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо, Фрунзе; Илим, 1971; ее же: Кыргыз терминологиясы. Фрунзе; Мектеп, 1983. Дуйшеналиева Т. Киргизские народные термины животноводства. Автореф. канд. дисс., Фрунзе; 1968; Назаралиев Т. Киргизские народные строительные термины. Автореф. канд. дисс., Фрунзе;

Кроме перечисленных диссертационных работ по киргизской терминологии, за последние годы опубличено немало больших статей в сборнике "Кыргыз терминологиясынын маселелери", который издавался ранее (1968, 1971, 1972, 1975, 1981 гг.) и постоянно издается сейчас. Он содержит сведения о процессе формирования киргизской терминологии. Важной задачей этого сборника является изложение содержания работ о киргизской терминологии и выявление рационального зерна данной проблемы. Периодический выход из печати этого "Сборника" является своеобразным признанием успехов и достижений в сфере киргизской терминологии. Все это находит применение в повседневной практической работе и дает возможность выявить характер и особенности лексических и грамматических изменений при терминотворчестве.

В формировании научной терминологии киргизского литературного языка с самого начала основными стали принципы, принятые в 1925 г. первым областным съездом киргизских учителей: преимущественное использование внутренних лексических запасов, а также советско-интернациональных терминов, ограничение использования арабских слов¹.

Современный киргизский литературный язык достиг высокого уровня развития и это отражается на научной терминологии.

В республике с конца 50-х годов получило широкий размах создание терминологических словарей (т.е. систематизация терминов) по различным отраслям знаний. Эту работу возглавил Терминологический комитет при АН Киргизской ССР. Под его руководством уже издано около 90 терминологических словарей по ведущим отраслям наук, которые используются как пособия².

1971; А. Биялиев. Киргизские народные термины промышленной охоты. Автореф. канд. дисс., Фрунзе; 1972; А. Б. Исабекова. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы ее упорядочения. Автореф. канд. дисс., Фрунзе; 1971; Закирова В. Грамматические термины в киргизском языке. Автореф. канд. дисс., Фрунзе; 1973; Т. Базаркулова. Формирование и развитие киргизской биологической терминологии. Автореф. канд. дисс., Фрунзе; 1978 и др.

1. "Эркин тоо", 1925, 16 июня.

2. В 1983 г. завершены работы над "Русско-киргизским терминологическим словарем по медицине" и "Русско-киргизским словарем по психологии". Эти словари окончательно обработаны. На следующие годы намечено подготовить словарь по военному делу, по ономастике, по делопроизводству и др.

Русско-интернациональная лексика проникла во все сферы деятельности человечества. В результате многие интернациональные термины и иноязычные лексические элементы усваиваются киргизским языком. Подтверждением этому служит тот факт, что многими видными исследователями зафиксировано около 70-75 % заимствований из русского языка и через русский язык, в которых имеется немало слов, лексических единиц, образованных посредством префиксов анти=, гипер=, контр=, контра=, ультра= и др. Особенно активно идет процесс заимствований, образованных префиксами, что позволяет выявить основные ресурсы, имеющиеся в киргизском языке для передачи указанных терминов, и наилучшие варианты способов взаимопередачи тех или иных языковых явлений русского и киргизского языков.

Обширный материал, многочисленные факты заимствований киргизским языком целых слов и элементов иноязычной лексики требуют тщательного изучения. Поэтому мы избрали в качестве объекта исследования способы передачи на киргизском языке русско-интернациональных слов и терминов из самых различных областей общественной жизни, науки и техники¹.

Заимствованные термины стали неотделимой частью киргизского языка. В связи с этим особую значимость приобретает изучение таких вопросов, как передача терминов, образованных посредством префиксов.

1. Имена существительные с префиксом анти= на киргизский язык передаются двояко: а) без изменения, напр., анти= (карама-каршылык идеясын билгизген, башка тилдерге грек тилинен таралган приставка); антивирус - антивирус (микробдордон иштеди чыгып, кайта пайда болуп, ошолордун ездеруне каршы таасир керсетүүчү уу зат); б) полукалькированием, напр., антифашист - фашизмге каршы күрөшүүчү, фашизмге каршы күрөштүн катышуучусу; антисептики - антисептиктер (микробдун күчүн кетирип, же аны өлтүрүүчү дарылардын тобу).

1. Фактическим материалом для статьи послужила картотека, составленная в процессе повседневной работы с различной переводной общественно-политической и научно-технической литературой, журналами и газетами, а также отраслевыми терминологическими словарями, выпущенными в 1975-1983 гг. издательством "Илим".

2. Имена прилагательные с префиксом анти= на киргизский язык передаются следующими способами: а) в киргизском языке сохраняется иноязычная основа, а суффиксы преобразуются в соответствии с грамматическими формами киргизского языка, напр., антиподы-антиподдор (карама=каршы кез караштагы, мүнөздөгү адамдар); б) префикс анти= отсекается, к основе присоединяется окончание дательного падежа =га, созданный термин сочетается со словом каршы, напр., антихолинэстеразные вещества-холинэстеразага каршы заттар (ацетилхолинди ажыратууга катышуучу ферменттин, холинэстеразанын активдүүлүгүн жоготуучу заттар); в) префиксальные слова полностью калькируются, напр., антиобщественный-коомго (коомдук тартипке) каршы, антирелигиозный - динге каршы.

3. Имена существительные с префиксом гипер= киргизским языкам: а) заимствуются без изменения, напр., гипердиалектизм-гипердиалектизм (диалектизмдин сөздөрдү ыксыз көп колдонуу манерасы), гипербола-гипербола, апыртуу (белгилүү бир түшүнүктү өзүнчө белгип керсетүү үчүн күчөтмө сөздөрдү колдонуу: өтө сонун, дүйнөдө жок сулуу, кымндай бала ж.б.), гиперкинезы-гиперкинездер, калчылдоолор (буту-колдун эрксизден диртилдеп, кыймылдап турушу). в данных случаях киргизские слова апыртуу, калчылдоолор употребляются параллельно; б) переходят путем полукалькирования, напр., гипериммунизация-гипериммундаштыруу (тиешелүү вакциналардын жана антигендердин чоң дозалары менен малды иммунодаштыруу).

4. Имена прилагательные с префиксом гипер= на киргизском языке употребляются двумя способами: а) префикс гипер= может сохраняться, а основа и окончание калькируется, напр., гипердиалектный-гипердиалектилик (диалектизмдерди талдаганда аларга туура келбей турган эрежелерди колдонуп талдоо), гиперкруг-гипертегерек, гиперлиния-гиперсызык; б) вместо префикса гипер= используется киргизская лексема өтө, напр., гиперкомплексная единица-өтө комплекстик бирдик, гиперсходимость-өтө жыйналгычтык или префикс гипер= параллельно с ним употребляется напр., гиперкомплексное число - гиперкомплекстик сан и др.

5. Имена существительные, образованные префиксом контр=, контра= на киргизский язык передаются: а) без изменения, напр., контрразведка-контрразведка (чет мамлекеттердин шпионажына хана

диверсиясына жол бербей, аларга каршы күрөшүүчү атайын мекеме) контрамарка-контрамарка (театрга, концертке кирүү үчүн билет ордуна бериле турган кагаз, карточка); контрреволюция-контрреволюция (революцияга каршы чыгуучулук); б) заменой русских суффиксов киргизскими аффиксами, напр., контрреволюционер-контрреволюциячыл (революцияга каршы күрөшүүчү, контрреволюцияга катышуучу, аны жактоочу); в) полукалькированием, напр., контрреволюционные преступления-контрреволюциялык кылмыштар (революцияга каршы кылмыштар); г) полной калькой, напр., контрмера-каршы чара, контраст-чабулга каршы, контраст-карама=каршылык (апачык түрдө керүнгөн карама=каршылык).

6. Имена прилагательные с префиксом контр=, контра= передаются следующими способами: а) сохраняется иноязычная основа, напр., контрреволюционный-контрреволюциялык; контраградиентное преобразование-контраградиенттик өзгөртүү; б) слова полностью калькируются, напр., контрастный-карама=каршы, контрастные цвета-карама=каршы түстөр.

7. Имена существительные с префиксом ультра= на киргизский язык переходят такими путями: а) термин не изменяет грамматической формы, напр., ультрабазит-ультрабазит (коргошун жана күмүс сульфантимонити, минерал); ультрамилонит-ультрамилонит (алгачкы түзүлүшү өзгөрүлгөн миолит тегинин бир түрү); б) префикс ультра= сохраняется, а основа и окончания существительных изменяются киргизскими основами и аффиксами, напр., ультраглина-ультрачопо (кремнезем, глинозем, теми. кычкылы, суу ж.о. турган коллоиддик зат); в) префикс ультра= заменяется киргизской лексемой ете или аябаган, напр., ультрареакционер-ете реакциячыл, аябаган реакциячыл.

8. Имена прилагательные с префиксом ультра= на киргизский язык переходят так: а) префикс ультра= сохраняется, а основа и окончания заменяются эквивалентами, напр., ультраосновные породы-ультранегиздүү тектер; б) префикс ультра= заменяется киргизским словом ете, напр., ультраконсервативный-ете консервативдүү. Также переводится словосочетанием, напр., ультралевый-ете солчул, ультрамаринный-ете жашыл. Эти факты доказывают благотворное влияние русского языка на обогащение словарного состава киргизского языка.

анализ общественно-политических и научно-технических терминов, заимствованных киргизским языком из русского, доказывает, что префиксальный способ словообразования все шире употребляется в современном киргизском литературном языке. Префиксы русско-интернационального происхождения активно участвуют в образовании отраслевых терминов киргизского языка. Проведенный анализ, позволяющий выявить наиболее продуктивные приемы передачи на киргизский язык русско-интернациональных префиксальных терминов, может быть использован при составлении русско-киргизских отраслевых словарей.

ӨРМӨКЧҮЛҮККӨ, ШЫРДАК ЖАСООГО БАЙЛАНЫШТУУ
КЫРГЫЗ ЭЛДИК ТЕРМИНДЕРИНИН ТҮНДҮК ЖАНА ТҮШТҮК ДИАЛЕК-
ТИЛЕРДЕГИ ВАРИАНТТАРЫ

Уруулук түзүлүштүн баштапкы мезгилинде адамдар аз-аздан топ-топ болуп өтө чачыранды жашаган. Ар бир уруу өзүнчө дини түзөт да, тил жагынан бирдиктүү болуп саналат. Уруунун өнүшүнүн натыйжасында уруулук диалект бөлүнүп, тектеш диалектилер келип чыккан¹. Бул процессти Ф.Энгельс "уруулардын жана диалектилердин бөлүнүү аркылуу жаңыдан пайда болушу" деп мүнөздөгөн².

Кыргыз адабий тили жергиликтүү диалект жана говорлор менен тыгыз карым-катышта жана жергиликтүү диалектилер менен говорлор адабий тилди байытуучу булактардан болуп саналат. В.И.Ленин белгилегендей, тил - адамдардын карым-катышынын эң негиз куралы³, ал элдин өсүп-өнүгүшү менен бирге байып, толукталып жүрүп отурары бизге белгилүү. Кыргыз диалектилериндеги өзгөчөлүктөр кыргыз элинин Саян-Алтай тоолорундагы феодалдык коомдун шартында гана пайда болгон өзгөрүштөр эмес, алар ошону менен катар Тянь-Шань-Памир-Алай тоолорундагы кыргыздардын феодалдык коомунун тарыхындагы ар түрдүү өзгөрүштөрдү да чагылдырат. Жунгарлардын кысымы астында батыш-түштүктү карай өсө баштаган кыргыздардын бир катары ХУП кылымдын аягы ХУП

1. Б.М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы, Фрунзе, 1971, 20-б.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс. Чыгармалар, орусча 2-басылышы, М.: 1961, 21-т... 93-б.
3. В.И. Ленин. Чыг. кырг. бас. Фрунзе, 1956, 442-б.

кылымдын башынан баштап Жунгарлардын аябай күчөгөн чабуулдарынын натыйжасында борбордук жана батыш Тянь-Шандан Фергана жана Памир тоолорун карай көчүүсү өңдүү окуялар тилдин диалектилик картасына да өзгөрүүлөр киргизбей койгон эмес. Кыргыз тилиндеги араб-иран сөздөрүнүн жалпы элдик мүнөздүүлөрү, б.а. түндүк жана түштүк диалектилерге бирдей таандык сөздөр түндүк диалектиде сүйлөөчүлөрдүн ата-бабалары түштүктөн көчүп кетсе электе кабыл алынган. Ал эми кыргыз тилиндеги араб-иран лексикасынын түштүк диалектилерге гана таандыктары ошол араб-иран лексикасына өткөзүп берип турган аралык - өзбек, уйгур, тажик тилдеринен түндүк кыргыз диалектилери алыстап кеткенден кийин да түштүк диалектилерде сүйлөөчү кыргыздар аралык тилдерде сүйлөөчү элдер менен өзгөчөлүгүн экономикалык-саясий карым-катышы уланта берүүсүнүн натыйжасында кабыл алынган.

Элдин тарыхындагы ар түрдүү өзгөрүштөр тилдерди жана диалектилерди да ар түрдүү өзгөрүштөргө алып келет. Территориялык жана экономикалык жактан бөлүнүп калгандыктан XIX кылымдын жарымына чейин түштүк кыргыздар менен түндүк кыргыздардын ортосундагы түзүлгөн диалектилик өзгөчөлүктөр коюлмалык тургай кайра өнүккөн да, кыргыз говорлорунун эки түрдүү тобун бириктирип турган түндүк жана түштүк диалектиси түзүлгөн¹. Ал эми кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө бардык кыргыз диалектилери катышып, казма адабий тил менен катар диалектилердин өкүлдөрүнүн тыгыз

1. Бул жөнүндө төмөнкү эмгектерди караңыз: Б.М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971; И.А. Батманов. Северные диалекты киргизского языка. Фрунзе, 1938; Кыргыз диалектологиясы боюнча программа түзгөн Б.М. Юнусалиев, редактор К.К. Юдахин. Фрунзе, 1954. Г. Бакинова. Кыргыз тилинин Ом говорлору. Фрунзе, Э. Абдулдаев. Кыргыз говорлору. Фрунзе, 1966.

байланышуу, аралаш жашоосунун натыйжасында өзүнүн өнүгүү процессинде диалектилердин функциясын өзүнө өткөзүп алып жүрүп отурат.

Кыргыз элинин өрмөкчүлүккө, килем жасоого, шырдак жасоого байланыштуу терминологиясы да ошол буюмдардын кайсы территорияда көбүрөөк тарагандыгына, өнүккөндүгүнө байланыштуу кана жана кайсы жашаган элдердин таасири астында ар түрдүүчө аталып келет. Түштүктө коңшу өзбек, тажик элдери менен тыгыз байланышта, түндүктө уйгур, дунган, татар, казак элдери менен тыгыз байланышта болуусу декоративдик искусствосуна да, орнаментикага да кана ага байланыштуу терминдердин пайда болушуна да өз изин калтырбай койгон эмес.

Кыйналып алынган материалдар Кыргызстандын түндүгүн да (Ысык-Көл, Кочкор, Ат-Башы, Ак-Талаа, Куланак, Чүй), түштүгүн да (Ош областынын Совет, Өзгөн, Мырза-Аке, Фрунзе, Лейлек, Ноокат, Алай) камтып, кыргыз диалектилерине мүнөздүү фонетикалык, лексикалык айырмачылыктарды, бирдейликтеги ошол өнөрдүн таралуусун бир топ даражада байкайбыз.

Бул материалдардан төмөнкүдөй фонетикалык айырмачылыктарды байкоого болот:

1) Калпысынан түштүк диалектилерден кыйналган терминдердин басымдуу көпчүлүгүндө кыска кана созулма "э" тыбышынын болушу: арада, бали-бали, тал бэрки, калит кеште, илэгэн кеште, ковул эман, эшамда, пэнкэрэ, кеште, пистэ кеште, чэйэн кеште, ширал-жин кеште, бөпик, пөпик, бөргөкчө, дурадгэр, дуруйэ, пэрэн жип, кэн кыгач, калемпир, калэп, эрави, тэркэш, эллес кешөгө, шэйи кешөгө, нөнтөр, пийээи, жэрти шак ж.б.

2) Сөз башында "п" тыбышынын кеңири колдонулушу: пиэзи, пычак учу, пүтөв ысвылы, папайы кечет, пөпик, пэрэн жип, пүтүн шак, пүтүн омуртка, папак кеште, пәрда, патнос кечет, пүтөв кочкорок, пүтөв кеште, пистэ кечет, сегиз пистэ кеште, пордоо, пакта жип, пияла кап, парку, пор таш ж.б.

3) Башка тилдерден өздөштүрүлгөн (өзбек, тажик, уйгур ж.б.) же башка тилдердин таасири астында өнүккөн фонетикалык "х" тыбышынын болушу (пахта), "с" нын ордуна "ч" айтылган учурлар (чоз, жүн чозуу, чозмо кийиз, созуп түр салынган кийиз), дифтонгулардын колдонулушу (пүтөв ысвылы, эки үздүв, эки үздүв кайкалак, коров кеште, пүтөв кочкорок, пүтөв кайык) сыяктуу түштүктү түндүк диалектисинен бөлүп турган айырмачылыктар нөздөшөрүн байкайбыз. Бул үчүнчү бөлүктө белгиленген айырмачылыктар негизинен бардык түштүк диалектилерине мүнөздүү эмес, түштүк батыш говоруна, б.а. ичкилик уруулары жашаган, тажиктерге чектеширээк жашаган райондордо басымдуу. Ичкиликтер жашаган райондордогу кол өнөрчүлүккө байланыштуу терминдерде үндүүлөрдүн арасында "к" тыбышынын каткалаң боюнча колдонулушу (ала кийиз, пэнкэрэ кеште, ереже кеште ж.б.) кээде түштүк батыш говорлордо "к" тыбышынын жумшарып "г" га өтүп айтылышы (гунгура, гилем, гилем эшар, гажары, газ аяк ж.б.) кездешет. Адабий нормадагыдай калпы эле түштүк диалектисине сөз башында "н" тыбышынын түшпөй айтылуусу биз атаган кесипчиликтин терминологиясында да (ничке, напреч, наар, ныл) туруктуу бойдон колдонулат.

Түндүк диалектилеринде сөз башында "п" тыбышын колдонуусу сейрек болуп, анын ордуна "б" тыбышын колдонулуусу биз атаган

Г. С. Кондучалова. В. В. Радловдун кыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, 1961, 58-б.

көсипчиликтин терминологиясынан да (пахтанын ордуна бакта, мск. макта) кездешет (макта жип). Сөздүн аягында "з" тыбышын ордуна "с" колдонулган моменттер (кийис, ала гийис) да кездешет.

Кыргыз тилиндеги материалдык байлыктарды өндүрүүгө —өрмөк, килем, кийиз жасоого байланыштуу терминдердин лексикалык белгилерине карай төмөнкүдөй диалектилик топторго бөлүүгө болот:

- 1) Бардык кыргыз говорлоруна бирдей тараган терминдер;
- 2) Белгилүү говордук группага тиешелүү терминдер;
- 3) Белгилүү областка же ошол областта жашаган элдердин говоруна тиешелүү терминдер;
- 4) Айрым райондо жашаган элдердин говоруна таандык терминдер.

Кыргыз говорлорунун баарына бул аталган терминдердин кандайча өлчөмдө таралуусу, ошол терминдер атаган өнөрдүн кандай өлчөмдө өөрчүп, өнүккөндүгүнө байланыштуу. Кыргыз элинде байыртадан бирдей көнөн тараган, үй-тиричилигинде көнөн колдонулган буюмдун бири — өрмөкчүлүк жана өрүп, терип согулган кездемеден жасалган буюмдар. Өрүп-терип жасалган кездемелерден кийим, үй жасалгасын, ат жабдууларды жасоо бүт кыргыз элинде оордей. Буга байланыштуу сырьёну атоочу (жүн, жип, аркак, эриш), өрмөк согууда колдонулуучу курал-жарактарды атаган (ийик, ийик баш, өрмөк, такта, кылыч, күзүк, күзүк көтөргүч // күзүк көтөрчү, сабоо казык, аркак өткөргүч // аркак орогуч), мындан жасалган сырьёго байланыштуу (таар, терме, тегирич, көрөгө таңуу, көрөгө чалгыч, уук тизгич, жел боо, туурдук боо, узук боо, сызма, ат жабуу, куржун, кап, баштык), аны аткаруучу, жасоочу адамдарды атаган

(өрмөкчү, уз, чебер), бул буюмдарга түшүрүлүүчү орнаменттерди атаган (мүйүз, кочкор мүйүз, кайкалак, туура мүйүз, сынар мүйүз, кош мүйүз, жалгыз мүйүз, тарак, тумарча, суу, жолборс тырмак, бычак учу, чычкан изи, ай көчөт, ала мончок, ийрек. кыял, кош тумарча, куш, ит таман, ит куйрук) терминдер Кыргызстандын бардык говорлорунда бирдей тараган.

Ал эми өрмөк согуу техникасы боюнча үчкө бөлүнөт: терме, кажары, беш кеште^I. Булардын ичинен терме кыргызстандын бардык говорунда бирдей таралса, кажары — түштүк батышта жашаган кыргыздарда гана жасалат да, алардын говорунда муну жасоого байланыштуу терминдер да өзүнчө атоолорго ээ. Ал эми беш кеште бүт түштүк кыргыздарга жана Таластын кээ бир райондорунда таралып, буга байланыштуу терминдер да ушул райондордо өзүнчө атоолорго ээ. Терме таар бардык кыргыз говорлоруна бирдей болуп, койдун жүнүнөн жоон, бышык ийрип, боёп жасайт да бул эриш катары колдонулат, ал эми аркагы боёлбогон бир түстүү жиптен жасалат. Жасалуучу буюмдун (тизгич, чалгыч, боо) ээине жараша эриш жиби алынат да, тергич деп аталган чыбыкча менен терип көчөт түшүрүлөт. Жел боо, тизгичтер учун эки жүздүү деп аталып, эки бетине көчөт бирдей түшкөн терме терүүнүн ыгы менен жасалат. Ал эми кээ бир тегирич өңдүү өңдүү буюмдарга көчөт бир бетине түшүрүлөт.

Кыргыз диалектилерине, говорлоруна бирдей таралган экинчи буюм — кийиз. Кийиз жасоодогу сырьё (жүн, боёк), колдонулуучу

I. К.И. Антипина, В.И. Махова. Безворсовое узорное ткачество. М.: 1968, стр. 49.

жабдыктар (чий, сабоо, суу), эмгек процесстери (сабоо, басуу, тебүү, сөбүү, үзүү, көчөттөө// түр салуу, бышытуу, агартуу// бордоо), жасалган продуктылар (кара кийиз// өре кийиз, ала кийиз, туурдук, түндүк жабуу, аяк кап) кыргыз тилинин бардык говорлорунда бирдей таралган.

Кыргызстандын түштүк чыгышында жана бүт түндүк кыргыздарга шырдак жасоо белгилүү жана ага байланыштуу терминдер кенен өөрчүсө, түштүк батыш кыргыздарда бул дээрлик белгисиз жана ага байланыштуу терминдер да өнүккөн эмес.

Түштүк чыгыш кыргызстандагы (Совет, Мырза-Аке, Өзгөн, Кара-Суу, Алай - мурдагы Гүлчө району) говорлор менен түндүк кыргызстандын Тогуз-Торо, Ак-Талаа райондорунда, Таластын кээ бир райондорунда кийизден буюм жасоого байланыштуу бир топ терминдер бирдей синонимдик параллелдер менен айтылат шырдак//шырдамал.

Эмгек процесстерине карата (оюу, шыруу, боёо) кыргыздын бардык говорлорунда бирдей, ал эми жасалган буюмдардын аттарын атаодо бир топ айырмачылыктар кездешет. Жалпы кыргыз говоруна белгилүү шырдактан¹ (каз. сырмак) башка түштүк чыгыш кыргыздардын говоруна шырдамал (каз. сардамал),// шырмал "оимо" деген параллелдер орун алат. Түштүк Кыргызстандын айрым райондорунда бул төрбөлжүн//дөрбөлжүн//оимо төкө² деп аталат. Кыргыз тилинин бардык говорлорунан айырмаланып Тянь-Шандын Тогуз Торо районунда ободо деп айтылат, калган түндүк говорлорунда шырдак делет,

1. Сал.монг. шөөрдөк -войлочный ковер, орнаментированный узорной строчкой, каз. сырмак.
2. Сал.тув. дөрбелчин - "квадратный".

Казахстанга чектеш райондордо (Талас) текемет деп да айтылат¹. Мындан тышкары кийизден оюп түр салынып жасалган үй буюмдары (аяк кап, кашык кап, табак кап) кыргыздын бардык говорлорунда бирдей айтылып, (аякап, айгап, айлапак) (кээ бир фонетикалык варианттарынан гана айырмаланат. Кийизден оюп (ылбыра) түр салып чала бышырылган кийиздин бетине басып түр салып жасоо кыргызстандын түштүк батыш говорунда оимо кийиз делсе, түштүк чыгыш говорунда түр кийиз делет, бул башка говорлордун барында ала кийиз деп айтылат.

Терме таар согуунун экинчи түрү - кажары//букары деп да айтылат, бул негизинен Түштүк Батыш Кыргызстанда гана таралган² ушул эле жол менен согулган терме Өзбекстанда (гажары деген ат менен) согуларын да окумуштуулар белгилеген³. Түштүк Казахстанда бул кездеме да "кежим терү" же "бухар терү" деген ат менен белгилүү⁴. Ушул эле жол менен согулган таар "какма" деген ат менен түркмөндөрдө да белгилүү⁵.

Кажары ичке ийрилип, эки кабаттап чыйратылган жүн жиптен жасалат, көчөт түшүрүүгө катышпаган эриштин жиби астына түшүрүлүп коюлуп жүрүп отурат. Буга түрүлүүчү көчөттүн аталышы жалпы кыргыз говорлоруна тиешелүү жогорудагы аталган орнаменттерден тышкары бадам, багжагай, гул, пашайн деген көчөттөр түшүрүлөт. Кажарынын эни бештен отуз сантиметрге чейин болот да, андан

1. С.Касиманов. Казак калкынын колөнөри. Алма-Ата, 1969, 52-б. Түр басылып басылган кийизди "текемет килем" деп аталаары белгиленген.
2. К.И.Антипина, Е.И.Махова. Бээворсовое узорное ткачество. М.: 1968, 53.
3. М.Гаврилов. Ткацкое искусство узбекской женщины. Ташкент, 1927, № 1-2, 46-б.; В.Г.Мошкова. Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. Ташкент, 1954, 71.
4. Жогорку аталган эмгек, 67-б.
5. Полевые материалы Г.П.Васильевой. Северо-западные районы Туркм. ССР, 1959.

боо тегирич, кереге таңуу, баштыктар жана бир нече эни бириктирип тигилип жерге салынуучу жана үйдүн көрегесине илинуучу шалча жасалат. Ал эми Кыргызстандын түштүк чыгышында жол-жол согулган таардан бириктирип тигилген жерге саларды шалча деп атайт. Кажарыдан аталган райондордо ат жабуулар да жасалат да дикөк деп аталат, бул ат Кыргызстандын башка райондорунда көздөшпөйт. Каракалпактарда ушул жол менен согулган ичке тасма "дизбе" деген ат менен белгилүү^I.

Согул жасалган көздөмөнүн үчүнчүсү — беш кеште, бул бүт түштүк диалектисинде таралган жана бул жол менен согуу түндүк диалектисинин Талас говорунда да учурайт, калган түндүк говорлорунда жана түштүк диалектисинин Алай говорунда көздөшпөйт жана бул жол менен көздөмө жасоо таралган эмес.

Бул көздөмөнү жасоодо бышык ийрилген, боелбогон бир түстүү жүн же пахта жиптен эриш жасалат да, аркагы солкулдагыраак ийрилет, аркагына кошумча түрдүү өңгө боелгон жиптен кошумча өңкө менен таардын өң жагына түр салынат, арт (ич) жагына түр түшпөйт, мындай жол менен түшүрүлгөн кечет саймалаган сыяктанып калат. Беш кеште деп аталып калуусун чеберлер ар кандайча (кээси беш жиптен түр түшүргөндүгүнө байланыштырса, кээси буга тегерек, терек, ит таман, кочкорок же кайкалак, чууртма деген беш кечеттүн салынышына байланыштуу деп баяндашат). Бул жол менен согулган таардан чавадан, жүк жабуу, куржун, баштык өңдүү буюмдарды, боз үйдүн жасалгаларын жасашат.

I. Т.А.Мданко. Народное орнаментальное искусство каракалпаков Труды Хорезм. археол. этнограф. экспед., т.Ш, М.: 1958.

Жасалга искусствосунан килем жасоо да Кыргызстандын бардык жерине бирдей таралган эмес: түштүк кыргыздардан басыз, мундуз, кыдырша, кыпчак, ичкилик урууларына кирүүчү кыргыздарда килем жасоо абдан өнүгүп, ал эми түштүк чыгыш кыргыздардан адигине, муңгуш, моңолдор урууларына кирген кыргыздарда бул шырдак менен бирдей эле өнүккөн да Кыргызстандын түндүгүндө дээрлик белгисиз болгон^I. Демек жасалга искусствосунун бул түрүнө байланыштуу терминдер да аталган райондордо өзүнчө диалектилик өзгөчөлүктөргө ээ.

Килем жасоодогу негизги сырьё да жасалга искусствосунун башка түрлөрүндө колдонулгандай эле жүн, пахта килемдин түгү көбүнчө жаздоо деп аталган жазгы кырбылган жүндөн жасалган. Килемдин эриши, аркагы бышык ийрилип, боелбой бир түстүү жиптен жасалат да, байлануучу түгү солкулдак ийрилип, боелгон жиптен жасалып, ошол түк байлоо менен килемдин орнаменти түшүрүлгөн килемдин аркагын кийинки кездерде ийрилген (фабрикада) даяр жиптерден жасоо тарала баштап ага караша чарык жип термини кирген. Килем жасоодогу курал жабдыкка байланыштуу терминдер негизинен биз жогоруда атап кеткен өрмөкчүлүккө байланыштуу терминдердей эле аталат да, өрмөкчүлүктө колдонулбаган чалыш алуу, сабоо, токмок, бычак/пычак терминдери, эмгек процессине

I. А.Фелькерзам. Старинные ковры Средней Азии, — Старые годы, 1914, XII-I, 1915, VI; К.И.Антипина. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962; Ж.Т.Уметалиева. Киргизский ворсовый ковер. Фрунзе, 1966.

байланыштуу өрмөкчүлүктө бөлгисиз токмок уруу, кыркуу, килем ашар, чебөр көрүү// килем көрүү терминдери колдонулат. Килемдин соргуна, сапатына, көлөмүнө байланыштуу: барак килем, тас килем, ордо килем, аспааний килем, араби килем, калы килем, жайлоо гилем, төө гилем, тайлак килем, зор гилем, кашкары гилем, букары килем, жүл гилем, куйма гилем, жүл барак гилем, ашкана гилем, айчык гилем, түр килем, сыр килем, пат килем, табак көчөт килем, чечен гилем терминдери; килемден жасалган буюмдарга карата - боз үйдүн жасалгасына кирүүчү Кыргызстандын башка диалекти, говорлорунда колдонулуучу терминдердин баары дээрлик, андан тышкары ичине майда буюмдар салынып жүккө кооздук катары жыйлуучу чавадан термини колдонулат, боз үйдүн боолорунан башка жасалгасы бүт жалпы кыргыз тилинде кандай болсо так ошондой аталып, килемден жасалган. Мындан тышкары килем жасоого байланыштуу түштүк говорлорго гана тиешелүү жороп (килемдин түк байланбай согулган чети) термини килем согуучу станокту жалпысынан атаган дукөн// дукан термини көздөшөт. Килемге салынуучу көчөттү атаган терминдер да жалпысынан кыргыз жасалга искусствосунда колдонулуучу терминдердин дээрлик баары, андан тышкары тогуз дөбө, кытай көчөт, алма көчөт, алма гүл, чайдеш, машаты, пашайн орус көчөт, каракалпак көчөт, ашкана көчөт, жийде гүл, тал бөрүки, шак, кырк шак, кымкап көчөт, кыңыр моюн, чаян, кәлит, көргө баш, жылдыз, калкан, кунава деп аталган көчөттөрдүн бардыгын көрөбүз. Мындан тышкары тажик тилиндеги как+корда -"кривой нога" деген сөздөн алынган кашкарт көчөт термини көздөшөт.

Мындан тышкары кээ бир буюмдар кыргыз говорлорунун биринде бир түрдүү аталса, башка жерде башкача аталары байкалат. Миселен, аяк кап// аякап, аяпак терминдери боз үйгө илинип коюлуучу, идиш-салынуучу баштык маанисинде да жана кийим-кече, майда үй буюмдарын коюу маанисинде да Тянь-Шанда айтылса, кыргыз тилинин түштүк чыгыш говорунда мунун экинчиси аяк койчу деп аталып, көбүнчө дукаба сыяктуу кездемелөргө сайма сайылып же бөшкөштө колу менен жасалат да, аяк кап жалаң гана идиш-аяк салынуучу баштык маанисин берип, кийизден оюп, килемден согуу жасалат. Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда көшөгө жалаң гана бир нерсени калкалоочу буюм маанисин берсе, түштүк говордо бул маанисинен тышкары туштүк// туш туурдук// туш кийиз// көшөгө делип синонимдик катарды түзөт. Ал эми түштүк батыш говорунда туш кийиз термини кезикпейт. Өрмөк ишине байланыштуу күзүк көтөрчү термини ичкиликтер кашаган райондордун говорунда иймек деп аталса, калган бардык говорлордо биринчисиндей айтылат. Кыргыз говорлорунун баарына бирдей таралып, бардык жерде бирдей түшүндүрүлгөн терминдин бири салбай оюу, мунун ичкиликтерде да ушул эле ат менен оймо кийиз жасоодо колдонул, бардык жерде тарагандай эле Салбай деген Тянь-Шандагы бир уздун ойлоп чыгарган оюусу жана анын аты боюнча аталып калгандыгы жөнүндө айтылат.

Кыргыздын жасалга искусствосуна байланыштуу элдик терминдердин мындайча ар түркүн аталышы, ар кандай фонетикалык варианттарда айтылышы улуу жазуучу М.Горький айткандай ошол кесипти кесиптенген "сөз усталары тарабынан иштелип чыккан" дегендикке жатат. Бул диалектилик айырмачылыктар кыргыз элинин ортосун-

дагы карым-катыштын алыс кезинде, башка коңшу элдердин таасири астында пайда болуп, кыргыз тилине сиңип, ажыратууга да мүмкүн болбой калгандыгын көрөбүз. Маселен башка тилдерден кирген как+корда - кашкарт, мешкед - машаты, исфаган - аспааны, дуруи руидан - дуруйя болуп кеткен.

Бул жогорудагы айтылган диалектилик айырмачылыктарга карабаган кыргыз жасалга искусствосунун лексикасынын басымдуу көпчүлүгү бүт республика боюнча жалпы, анткени бул терминдердин баары кыргыз элдик тилдин негизинде, жалпы кыргыз элинин сөздүк фондусунун негизинде түзүлгөн десек жаңылышпасбыз. Кыргыз адабий тилинин бирдиктүү нормаларынын негизи бир гана диалектилик базада түзүлгөн эмес, ал бардык диалектилерге таандык орток белгилердин негизинде түзүлүп, кыргыз адабий тилин байытуунун бир булагы болуп калган. Бул көңүндө проф. Б.М. Юнусалиев: "Кыргыз адабий тили башка адабий тилдер сыяктуу эле диалектилик негизде пайда болгон. Ушул бардык диалектилерге эриш аркак болуп турган орток белгилер кыргыз адабий тилинин негизин түзүп турат" - деп, белгилеген өзүнүн "Адабий тилибиздин диалектилик базасы көңүндө" деген макаласында.

И.Б. Молдобаев, Т.Дуишеналиева

О ЗНАЧЕНИИ СЛОВА "ЧЕЧЕН" (по фольклорным материалам)

В современной киргизской лексике употребляется слово "чечен", которое переводится как красноречивый, красноречивый оратор. Однако в прошлом этот термин истолковывался более широко. В данной статье сделана попытка показать значения этого термина и его изменения в различные периоды истории киргизского народа.

Термин "чечен" по авторитетному словарю К.К. Юдахина переводится следующим образом: красноречивый, красноречивый оратор¹. Примерно так же об"сняется это слово и в толковом словаре киргизского языка². Других опубликованных источников по интерпретации термина "чечен" пока нет. Сведений об этом социальном термине нет и в шеститомном издании Киргизской советской энциклопедии. Тем не менее имеются источники, по которым можно было бы восстановить более широкое значение слова "чечен", употреблявшегося в киргизском языке в дореволюционное время. Таким источником, на наш взгляд, является богатое устное народное творчество киргизского народа. Сведения об этом термине содержатся в различных жанрах народного фольклора и особенно в героическом эпосе, начиная от широкоизвестного "Манаса", кончая так называемым малым эпосом.

В эпосе "Манас" нередко встречаются такие имена как Таз чечен, Урбю чечен и другие. Напрашивается вопрос: Обозначает ли компонент "чечен" в этих именах только оратора и красноречивого человека? Нам кажется, что в данном случае речь идет не только о красноречивом человеке. Обратимся для ясности к следующим строкам из эпоса "Манас":

Чакырып кел болбосо:

Алтайлыктын элинде

Если что позови:

У племен Алтая есть умный человек,

1. Юдахин. К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1965 (далее КРС), с. 860.
2. Толковый словарь киргизского языка. - Фрунзе: Мектеп, 1969, с. 695.

Судя по этим строкам, под чеченами имеются в виду не только красноречивые люди, но и своего рода мудрые советники, лица высокого ранга. Для того, чтобы более подробно показать значение слова "чечен" в различные исторические эпохи, сделаем краткий исторический экскурс.

По доступным нам источникам термин "чечен" известен примерно с XIII в. Слово "чечен" восходит видимо, к монгольскому "сэчэн" или "цэцэн" (с разночтениями сечен и цецен) и переводится как мудрец³, хотя в китайском языке слово мудрец обозначается близким по звучанию к монгольскому) словом "шэнжэнь". Однако в киргизском языке, как и в ряде тюркских языков термин "чечен", вероятно, заимствован из монгольского. Так, во время правления Чингисхана сечены являлись своеобразными государственными деятелями. Например в истории монгольского народа известны имена Дай-сечена, Джамухи-сечена и других⁵. Известно также, что в юности Джамуха-сечен был другом Чингисхана. Джамуха-сечен был высокопоставленным человеком в монгольской империи, соперничая за захват верховной власти с самим Чингисом, но он был побежден⁶. В монгольском обществе того времени сечены (т.е. чечены), наряду с батырами, мергенами и другими стояли во главе ро-

Причем, как отмечал Б.И. Владимирцов, они получали власть "не как старшие в роде, не в качестве родовых старейшин, а как наиболее сильные, ловкие, смелые, богатые"¹.

Предположение о том, что у монгольских и ряда тюркских народов, в том числе и у киргизов чечены выполняли примерно одинаковые функции подтверждается следующим разяснением хивинского хана и историка Абулгази (1643-1663): "в джуиратском народе был некто Чамуха -чечен. Прозвание чечен значит умный, что арабы выражают акыл, таджики ба-хиред, монголы и узбеки говорят чечен и в наше время этим словом называют красноречивого человека, а это то же значит, что умный ..."².

Судя по "Манасу" старейшина Бакай выступает именно в роли мудрого советника, хотя по известным нам вариантам к его имени не добавляется слово "чечен". Однако тот факт, что в эпосе встречается немало имен с прибавлением слова "чечен", говорит о том, что киргизский "чечен" и монгольский "сечен" или "цецен" истолковываются вполне одинаково. Это, в частности подтверждается одним замечанием к "Сборнику летописей" Рашид-ад-дина, где говорится, что "сэчэн - мудрый, компонент при именах собственных"³.

Сведения из "Манаса" о том, что чеченами могли быть люди умные, дальновидные, мудрые и искушенные во многих делах, находят параллели в других эпических произведениях киргизского народа. Обратимся, например, к героическому эпосу "Жаныш и Байыш", где старец Куланчы называется чеченом: "Калың колду жыйды. Оюндагысын кылып бутүрүп камдап, кемитпей камдап, Жанышты кайта кырк жигити менен кошуп, Нуркан алты миң кол жөнөттү. Кыргыз элинен жактырып туруп бир кол оашчы кесем киши кошуу керек деп акылдашышыл турду да, көрүүгө кесем, сүйлөөгө чечен, мылтыкка мерген, куш канат Куланчы деген карыяны кошту"⁴. - Со-

1. Манас (рукопись на кирг.яз.). Сказитель С.Орозбаков. - Рукописные фонды Института яз. и лит-ры АН Кирг. ССР, т.2, инв.№572

2. Данные строки и последующие примеры из киргизского фольклора даются в подстрочном переводе И.Б.Молдобаева

3. Русско-монгольский словарь. М., 1960, с.316.

4. См.: Русско-китайский словарь. М., 1958, с.347. Поскольку установление того, на каком именно языке стал впервые использоваться данный термин, в нашу задачу не входило, мы оставляем этот вопрос открытым.

5. См.: Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. (Легенда о "государстве Иоанна"). - М.: Наука, 1970, с.155-169, 259-270 и др. с.; Кычанов Е.И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. - М.: Наука, 1973, с. 65.

6. Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства, с.272-274; История Монгольской Народной Республики. Изд. третье, переработанное и дополненное. - М.: Наука, 1983, с. 130-132.

1. Владимирцов Б.И. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934, с.74.

2. Родословное древо тюрков. Соч.Абул-Гази. Пер.и предисл. Г.С.Сабдукова. Казань, 1906, с.66.

3. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. т.1, кн.вторая, пер.с перс. О.И.Смирновой, примеч. Б.И.Манкратова и О.И.Смирновой, ред. А.А.Семенова. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 70.

4. Жаныш, Байыш. - В кн.: Курманбек. Жаныш, Байыш. (эпостор). Фрунзе: Кыргызстан, 1970, с. 243.

-Собрали большое войско. Выполнив все задуманное, подготовив все необходимое, Нуркан послал шесть тысяч войска и отправил с ними жаныша с сорока его джигитами. Посоветовался с приближенными и решил выбрать из среды киргизского народа старца Куланчы, который был дальновидным человеком, метким стрелком и красноречивым в разговоре. Он и назначается во главе войска. Как видно из этого примера, Куланчы являлся не только красноречивым в разговоре, но и знатоком многих дел.

Такую же примерно функцию выполняет некий Тёпё-чечен в другом героическом эпосе "Курманбек". Здесь этому человеку ручается держать речь перед Бакбурханом со стороны Курманбека. Сведения о чеченах имеются и в других жанрах киргизского фольклора. Так, во время знахарского заклинания под названием "дик айтуу" (проговаривание во время знахарского "лечения" с лезни бадик²), говорится:

Айт десеңиз айтайын бадик баштап,
Жакшыны айтып, жаманды кийин таштап.
Жапар акең бадикти колго берип,
Балбандарга беремин, тойго кош деп,
Чечендерге беремин, ойго кош деп,
Койчуларга беремин, койго кош деп³.

Если просите рассказать бадик, то расскажу.
Плохое пропустив, хорошее скажу,
Жапар аке дай мне в руки бадик,
Силачам отдам, чтобы к тою тебе присоединили,

1. Курманбек. - В кн.: Курманбек. Жаныш, Байыш, с. 77-79.

2. В словарях киргизского языка толкование слова "бадик" не совпадает с фольклорным данным бадик - название болезни. Заболевший этой болезнью человек весь опухал, лицо синело от сильного отека до того, что не было видно глаз. Бадик встречается и в казахском фольклоре в форме "бэдик". Издатели казахского эпоса "Кобланды батыр" комментируют этот термин следующим образом: 1) название болезни мелкого скота (вероятно, телят), которую в старину "лечили" пением заговора - бэди (2) заклинательная песня, сопровождающая этот обряд (в эпосе встречается в этом значении); 3) потеряв ритуальное значение позднее озночало шуточную песню. - См.: Кобланды батыр. Казахский героический эпос. - М.: Наука, 1975, с. 438.

3. Антология киргизской поэзии. (на кирг.яз.). Т.1. Фольклор и стихи народных поэтов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980, с. 27.

Чеченам отдам, чтобы они использовали тебя в своих думах,
Пастухам отдам, чтобы к овцам тебе присоединили.

И эти строки подтверждают наше мнение о том, что в старину чечены были мудрецами, мыслителями. В этой связи попутно хочется подтвердить мнение киргизских фольклористов о том, что "бадик" более архаичный по своему происхождению среди других видов заклинаний¹.

Узнать функции, выполняемые чеченами, можно и по данным киргизских народных сказок. Например, есть несколько сказок, где главным действующим лицом является дээрэнче чечен - человек умный, трудолюбивый, веселый, всегда с юмором. Эти сказки по классификации киргизских фольклористов относятся к бытовым (турмуштук жомоктор). Добавим, что эти сказки действительно отражают отдельные моменты из реальной жизни народа и по своему содержанию близки к историческим повествованиям. Это видно из того, что в нескольких киргизских сказках, в том числе и в сказках о дээрэнче чечене, одним из персонажей является жаныбекхан. В истории средневековой киргизии были известны несколько жаныбекханов. И все же на территории Киргизии в XV в. долгое время жил один из них. Он был казахом. Но следует учесть, тогда киргизы и казахи находились в тесном политическом союзе. И были случаи когда этими народами (точнее - отдельными их группами) правил один человек. Такими объединителями кроме вышеупомянутого жаныбекхана, были например его внук Тахир, а также в какой-то степени киргизский военачальник Мухаммед-киргиз, живший судя по "Тарихи Рашиди" в конце XV первой четверти XVI века².

В свете вышесказанного, цикл сказок о дээрэнче чечене заслуживает внимания в плане использования их в качестве своеобразного источника. Небезынтересна, например, информация одной из сказок о дээрэнче Чечене, где говорится о функциях, выполняемых им:

1. Очерки истории киргизского устного народного творчества (на кирг.яз.). - Фрунзе: Илим, 1973, с. 59-60.

2. Более подробно о нем и других вышеназванных лицах, выступавших в свое время в роли своеобразных сторонников единства, см.: Молдобаев И.Б. Эпос "Жаныш и Байыш" как историко-этнографический источник. - Фрунзе: Илим, 1983, с. 45-48.

"Илгери көрө билген кесем, сүйлөсө чечен бир киши өткөн экен. Ал кез, бир эл менен экинчи эл жоолашып, каршылашып, урушуп өткөн учур солгон. Жээренче чечен канга акыл-насаат сөз үйрөтүп жүргөн кеменгер кышкы экен.

Күндөрдүн биринде чечендин элине бир күчтүү душман келип кол салат. Ошол согушта Чечен кол башчы болуп душманды кубалап өз жеринен алыс бир жерде көпкө дейре жүрүп калат"¹. — "В прошлые времена жил один дальновидный, красноречивый человек. То было время, когда шли непрерывные распри между различными народами. Жээренче чечен был опытным и мудрым советником хана.

Однажды на народ Чечена напал сильный враг. В той битве Чечен был командующим войском и он преследовал врага, отбросив их на далекое от родных мест расстояние". Из этих строк еще раз видно, что чечены были не только ораторами, но и опытными сведущими людьми во многих делах, в том числе военных. Сказка "Жээренче чечен" кончается следующими словами: "Ошол убактан ушул убакка чейин эл оозунда:

"Толубайдай сынчыны айт,
Токтогулдай ырчыны айт,
Жээренчедей чеченди айт,
Алдар кесе кесепети айт" деген сөз сакталып калган экен"². — "С тех давних времен до сих пор в устах народа сохранилось изречение:

Рассказывать так о таком сынчы³, как Толубай,
Рассказывать так, о таком певце, как Токтогул⁴,

1. Жээренче чечендин аялын угузуу. — В кн.: Киргизские народные сказки (на кирг. яз.). Второе изд. — Фрунзе: Кыргызстан, 1978, с. 275.

2. Там же, с. 274.

3. В настоящее время термин сынчы означает критик, преимущественно литературный критик (см.: КРС, с. 681.). Однако и этот термин в дореволюционной киргизии использовался в более широком значении. В данной строке упомянутый Толубай сынчы был известен в устной истории киргизского народа как прекрасный знаток скаковых качеств коней. Потому термин "сынчы" заслуживает специального рассмотрения.

4. В данном случае упоминается не Токтогул Сатылганов — известный киргизский акын-демократ, умерший в советское время, а легендарный певец Токтогул. По утверждению отдельных киргизских фольклористов Токтогул ырчы жил во время Тимура, т.е. во второй половине XIV в. — См.: Закиров С. Токтогул, дайсан жөнүндө. — Эл чыгармачылыгы — эл кенчи: Адабий сын макалалар. — Фрунзе: Кыргызстан, 1981, с. 103-109.

Рассказывать так, о таком чечене, как Жээренче,
Рассказывать так и о таком хитреце, как Алдар кесе".

Судя по различным жанрам устного народного творчества киргизов, термин "чечен" трактовался шире, чем в наши дни. К тому же фольклор в определенной мере дает возможность проследить значение этого слова в различные исторические периоды. Еще в XIX в. оно употреблялось во многих тюркских языках примерно в таком же значении, как и в произведениях киргизского фольклора. Так, в авторитетном словаре Л. Будагова термин "чечен" на татарском, джагатайском, алтайском и казахском (шешен) языках трактуется довольно широко. Происхождение термина связывается с корнем слова "чечмек" или "чешмек". Автор приводит несколько его значений: 1) обильный, красноречивый, говорун; 2) разборчивый, хороший, красивый; 3) мудрый, ученый; 4) человек не умный, но считавший себя умным¹.

О том, что термин чечен в прошлом имел несколько значений, подтверждается тем, что он употребляется многими тюркоязычными народами до сих пор. Например, в казахском языке, как и в киргизском, это слово обозначает красноречивого оратора², с узбекского чечен (чечан) переводится еще и как искусный, умелый, ловкий, мастер, мастек³, а с уйгурского — красноречивый оратор, и находчивый человек⁴.

Данные устного народного творчества киргизов имеют четкие параллели и непосредственно в фольклоре многих тюркоязычных народов. Например, в башкирском народном эпосе сэсэн — народный сказитель, создатель и исполнитель эпических сказаний⁵. В казахском фольклоре зарегистрировано множество вариантов сказки Жиренше-шешен. Есть у них и другие сказки, где повествуется об этом человеке⁶. Кроме того, о Жээренче чечене говорится в каракалпакских легендах и анекдотах, в татарской сказке

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I. СПб., 1889, с. 471.

2. Махмудов Х.Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1954. с. 396.

3. Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 519.

4. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с. 403.

5. См.: Башкирский народный эпос. — М.: Наука, 1977, с. 512.

6. См.: Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (Архивные материалы и публикации). — Алма-Ата: Наука Каз.ССР, 1972, с. 337-338.

"Зирек кыз", в алтайской "Ерен чечен" и "Ира чечен", в турецких "Дровосек и его три дочери", в туркменской "Каракудук", в якутских сказках "Три сына" и "Похождения гуляки", в узбекской сказке "Цадишах и дочь дехканина".

Таким образом, имя маэренче чечена было известно в фольклоре жителей Средней Азии, Поволжья и Южного Урала. Из языков народов Южной Сибири термин чечен широко внедрился в фольклор алтайцев. Причем, в алтайском эпосе "Алып-Манаш" он употреблялся и применительно к женщине. Так, мать Алып-Манаша звали Эрмен-чечен. Она, как и жена Манаса Канькей, была искусной мастерицей на все руки¹.

На основе вышеприведенного анализа можно прийти к следующим выводам: Термин чечен в прошлом употреблялся в широком значении. Чеченами, как правило, называли людей умных, мудрых ученых и вообще опытных знатоков многих дел. Они выполняли функции советников при правителях того времени. Наше мнение подтверждается данными письменных источников, словарей а также материалами различных жанров фольклора тюркоязычных народов. В основном это (как и у киргизов), сказки. Чеченами становились не по наследству. Потому их носителями чаще всего являлись рядовые общинники, которые почитались простым народом как хранители традиционных знаний и опыта.

Окончательное решение вопроса о происхождении термина чечен остается открытым. Необходимо привлечь другие источники. Некоторое сомнение возникает о монгольском происхождении этого слова. В этом плане мы склонны поддержать Л.Будагова, утверждающего что термин чечен происходит от корня слова чечмек, т.е. от "чеч", хотя у него на этот счет нет дальнейших рассуждений. А ведь слово "чеч" в одном из значений с киргизского языка переводится как развязывать, распутывать, решать. Если присмотреться к функциям, выполняемым чеченами, то к их услугам действительно прибегали в тех случаях, когда необходимо было решать или распутывать какое-либо дело. В связи с этим мы склонны считать, что, "чечен"- термин тюркского происхождения, по крайней мере, он относится в одинаковой степени и к тюрк-

1. Алтай баатырлар. -Алтайский героический эпос (на алтайском яз.). - Горно-Алтайское книжное издательство, 1954, т.2, с.29.

скому, и к монгольскому языкам. Об этом говорят рассмотренные нами материалы.

В настоящее время термин "чечей" в киргизском языке утратил свое былое значение, означая лишь красноречивого оратора. Главной причиной этого явления служит изменение общественного строя. С победой Октябрьской революции отпала необходимость существования некоторых функций чеченов. Однако рассмотрение этого термина, на наш взгляд, позволяет установить, что в неоднородном по составу классовом, дореволюционном обществе киргизского народа, наряду с различными социальными прослойками были и такие категории лиц, как чечены, занимающие в свое время видное общественное место. В свою очередь, наличие термина чечен, прежде всего в таких древних жанрах киргизского фольклора как сказки и эпос, может способствовать в какой-то мере и уточнению времени сложения самих произведений устного народного творчества.

КЫРГЫЗ ФАМИЛИЯЛАРЫНЫН ОРФОГРАФИЯЛАНЫШЫ

Күндөлүк турмушта өтө туруктуу жана активдүү колдонулуп адамзатка ар түрдүү жана тынымсыз кызмат өтөп турган ономастик калык категориялардын бири – антропонимдер (адам аттары).

Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын жеңишинин натыйжасында элдин турмушунда болгон социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөр жана факторлор, ошондой эле граждандардын ортосундагы укук мамилелери кыргыз тилинде фамилия менен атасынын атынын (отчествонун) пайда болушун шарттайт, башкача айтканда кыргыздарда фамилия менен атасынын атынын колдонула башташына кана калыптанышына: 1) элибиздин (көчмөн турмуштан) отурукташкан турмушка өтүшү; 2) Кыргызстанда индустриялуу шаар, кыштактардын пайда болушу; 3) өлкөбүздө граждандардын туулгандыгы тууралуу актыларды каттоо жана туулгандыгы тууралуу күбөлүк (метрика, ЗАГС), паспорт берүү системаларынын киргизилиши; 4) жогорку жана жергиликтүү Советтерге шайлоо өткөрүлүшү; 5) официалдуу документтерде, басма сөздө, юриспруденцияда адам аттары атоо, казуу (колдонуу); 6) маданий курулуштар менен бурулуштар (мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында, техникумдарда ж.б. окуу); 7) СССР граждандарынын жалпы аскерге милдеттүүлүгү жана башка жагдайлар себеп болгон¹.

Кыргыз тилинде орус тилинин үлгүсүздөгүдөй фамилия колдонула (пайдалана) башташканыны 50 жылдай (1930–1980) убакыт болду жана ушул мезгилдин ичинде бул процесс (кыргыздарда орус тилиндегидей фамилияны колдонуу) аяктады, мындайча айтканда, туруктуу жана демейдегидей көрүнүшкө айланды. Ал эми атасынын аты менен атоо (чакыруу, кайрылуу) жана казуу (фамилияны колдоно баштаган мезгилге салыштырганда) кечирээк (40-жылдары) шаарларда жашаган кыргыз интеллигенция кадрларынын аттарында (арасында) башталат.

1. Биздин билишибизче, кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын пайда болушу, калыптанышы жана түзүлүшү, ошондой эле алардын типтери тууралуу жазылган 4 гана макала, 1 эмгек бар: Н. И. К. О. В. В. А. формы среднеазиатских фамилий. – Жыйнакта: Ономастика Средней Азии, 2. Фрунзе: Илим, 1980, 120–127-б.; Жапаров Ш. Фамилия. – Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 6-т., ошонук у. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. Фрунзе: Мектеп, 1979; ошонук у. Рождение фамилий. Советская Киргизия, 1981, 18 июля; ошонук у. Кыргыз фамилиялары жөнүндө. Жаш Ленинчи, 1983, № 3, 29–30-б.

Азыркы уоакта кыргыз фамилияларынын төмөндөгүдөй типтери бар: 1) антропонимге =ов (=ев), =ова (=ева) мүчөлөрү уланyp пайда болгондору: Айтматов Чынгыз, Кайназарова Зууракан; 2) =ин мүчөсү уланyp тургандары: Саманчин Тазабек, Мураталин Искендер; 3) =ин жана =ов мүчөлөрүнүн катарлаш (синонимдеш) жолуккандары: Баялинов Касымалы, Дамгырчинов Бегимаалы; 4) уулу, кызы деген сөздөр кошулуп тургандары: Айкыз Тагаш кызы, Шамей Токтобай уулу; 5) Сабыр уулу Буудайбек, Жапар кызы Канбүбү; 6) эч кандай мүчөлөрү жок тургандары: Сооданбек Малий, Байганчук Маркынбай, Мусабай Бектур (кийинки типтеги фамилиялардын биринчи тургандары – Сооданбек, Байганчук, Мусабай дегендери фамилия милдетин, экинчи тургандары – Малий, Маркынбай, Бектур дегендери асым милдетин аткарып турат).

Ошентип, макаланын алдына койгон милдети менен максатына кана спецификасына байланыштуу, кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын пайда болушу жана калыптанышы, түзүлүшү менен типтери тууралуу кыскача баяндоодон кийин алардын жазылышына токтолобуз.

Кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын жазылышы жөнүндө алгачкы сөздү Х. Карасаев менен К. Тыныстановдун "Правила об едином оформлении имен и фамилий на киргизском и русском языках"¹ деген макаласынан жолуктурабыз. Андан кийин бул маселе жөнүндө кыргыз орфографиясына байланыштуу жарык көргөн эмгектерде учкай сөз болот же бирин-серин гана мисалдар келтирилет. Буга Х.К. Карасаевдин "Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү" (Фрунзе, 1966) мисал. Анын 752-бетинде кыргыз фамилияларына тиешелүү төмөнкү эреже бар: "Сөз ортосунда эки е катар келсе, биринчиси э болуп, экинчиси иэ болуп окулат. Мисалы: Сакеев, Чикеев, Бакеев"... Ал эми Э.А. Абдулдаев менен Д. Исаевдин "Кыргыз орфографиясынын эрежелеринде" (Фрунзе, 1977) кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын жазылышы жөнүндө сөз козголгон да эмес. Демек, мындан аталган маселенин колго алынышы күндөлүк практикадан келип чыккан жаңы талап деп түшүнүү керек.

Ушул макаланын автору түзгөн "Кыргыз адам аттарынын сөздүгү" (Фрунзе, 1979)² деген практикалык колдонмо китепте биринчи жолу

1. Кыргыз тили имласынын маселелери. Фрунзе: Кыргыз, 1936.
2. Бул китеп Кыргыз ССР Юстиция министрствосунун өтүнүчү боюнча жана коомдук башталышта түзүлгөн.

жана кеңири түрдө, илимий мүнөздө кыргыз фамилиялары менен атысынын аттарынын кыргызча жана орусча жазылышы (транскрипциялануу) колго алынат.

Жогоруда айтылгандарга жана кыргыз фамилиялары менен атысынын атынын жазылышы тууралуу төмөндөгүлөргө токтолобуз.

1. Азыркы мезгилде айрым кыргыз адам аттарынын башында ы жана и тамгаларынын параллель колдонулуп жүргөндүгүн учуратабыз, мисалы: Ысак - Исак, Ысман - Исман, ыслам - Ислам жана башкалар. Ал эми фамилияларда болсо ы тамгасы менен башталган антропонимдер (мисалы, ыманалиев же Ыманалиев) азыраак же өтө сейрек, и тамгасы менен башталгандары (мисалы, Иманалиев, Исаков) көбүрөөк жана туруктуу көрүнүшкө айланган. Буга "Кыргыз Совет Энциклопедиясындагы" (КСЭдеги) авторлордун тизмеси жана таржымал макалалардык берилиши айкын күбө болот. мисалы, КСЭнин 6-томунда ы тамгасы менен башталган төмөндөгүдөй таржымал макалалар берилген: ыбырай Туманов (480=б.), ырсалиев Арстанбек Аманбаевич (494=б.), ысак Шайбеков (494=б.), ушул эле томдун авторунун тизмесинде ы тамгасы менен башталган бир гана Ырсалиев Дүйшөмбү (656=б.) деген фамилия жолугат. Ал КСЭнин 6-томундагы (655=бетин караңыз) и тамгасы менен башталган (бирок ы тамгасы менен берүүгө мүмкүн болгон) авторлордун тизмеси 35ке жакын фамилия. Аталган эмгектин 3-томунда (639=бетинде) и тамгасы менен башталган (ы менен берүүгө мүмкүн болгон) авторлордун саны 20га жакын. Ал эми ы менен башталган автор бирөө - Ырсалиев Дүйшөмбү (640=б.). дагы кошумчалай турган бир нерсе: КСЭнин 2- жана 3-томдорунда и менен башталган төмөндөгүдөй таржымал макалалар бар. (2-том боюнча): Ибраимов Искендер (588=б.), Иманакунов Бейшен (613=б.), Иманалиев Киреше (613=б.), Иманалиев Мырзабек (614=б.), Иманкулов Чалагыз (614=б.), Иманов Капар (614=б.); (3-том боюнча): Исабаева Валентина (10=б.), Исаев Беделбай (10=б.), исаев Карагул (11=б.), исмаилбеков

1. Бул эмгекке жазылган төмөнкү сын-пикирлерди караңыз: С е и - да к м а т о в К. Словарь киргизских личных имен. - Ономастика Средней Азии, 2. Фрунзе: Илим, 1980, 306-307=б.; В и - к у л о в Я. Кладовая имен. - Советская Киргизия, 1981, 13-июля; Х о л к и н Г. Жаңы сөздүк. - Советтик Кыргызстан, 1980, 19-ноябрь; К о н к о б а е в К. Адам аттарын изилдеген эмгек. - Кыргызстан маданияты, 1981, 18-июнь, А л ы м о в а А. Адам аттары тууралуу эмгек, - Ленинчил жаш, 1982, 12-август.

Абазбек (18=б.), Исмаилов Төлөсүн (18=б.), Исманов Хусаин (18=б.), Истамбеков Аден (25=б.), Истамбекова¹ Жийдеш (26=б.), жогорудагы мисалдарга жана фамилия менен атасынын атын

колдонуу биринчи жолу кыргыз интеллигенциясынын аттарында да пайда болгондугуна, ошондой эле официалдык-документалдык аттардын жазылыш таасирине, дагы белгилүү даражада калыптанып бара жаткан антропонимдик процесске таянуу менен айрым кыргыз фамилиялары менен атасынын аттарын и тамгасы менен да (мисалы: Исаев, Исаева, Исаевич, Исаевна; Исаков, Исакова, Исакович, Исаковна; Исмайылов, Исмайылова, Исмайылович, Исмайыловна), ы тамгасы менен да (мисалы: ысаев, ысаева, ысаевич, ысаевна; ысаков, ысакова, ысакович, ысаковна; ысмайылов, ысмайылова, ысмайыловна) жазылышына жол берүү жүйөлүү сыяктуу экендигин айткыбыз келет. Келтирилген антропонимдердин и менен айтылышы - кыргызчадан орусчага транскрипцияланган сыяктанып, айтылышынан (адабий тилдеги нормадан) алыстагансып турат. Ал эми ы менен айтылышы, ошондой эле жазылышы толугу менен кыргызчага (демек, оригиналына) дал келет. Бирок бул жерде фамилиялардын жазылышында традициялык көрүнүш роль ойноп жатат.

2. Алы² деген антропокомпонент өзүнчө ат катары колдонулганда жана Акматали, Базарали, дүйшөнөли, Нуралы, Токтоналы деген дагы башка ысымдардын составында келгенде айтылышы менен жазылышы жогоркудай, башкача айтканда бирдей. Ал эми фамилиянын жана атасынын атынын экинчи (кийинки) компоненти болгондо али, мисалы: Асаналиев (Асаналиева, Асаналиевич, Асаналиевна), Кадыралиев (Кадыралиева, Кадыралиевич, Кадыралиевна), Мураталиев (Мураталиева, Мураталиевич, Мураталиевна), Мамыралиев (Мамыралиева, Мамыралиевич, Мамыралиевна) болуп жазылып жүрөт. Ошондуктан анын фамилия менен атасынын атында, ошондой эле өзүнчө фамилия жана атасынын аты катары колдонулганда али.

1. КСЭдеги и менен ы тамгаларынын параллелдүүлүгүнө тиешеси жок Илипбаев Ишемби (2-том, 610=б.), Ильясов Сатар (3-том, 612=б.), Ишенов Сагынбек (3-том, 44=б.) сыяктуу аттар жөнүндө да бул жерде сөз кылабыз.

2. Бул компоненттин Аалы, Аали, жана Али деген башка орфографиялык, орфоэпиялык жана диалектилик варианттары да учурайт. Бирок алар кеңири таралган эмес, ошондуктан орфографиялык даминанта (таяныч) катары алууга негиз боло албайт.

түрүндө жазылышы сунуш кылынат¹ (жогорудагы мисалдарды караңыз).
 3. Азыркы учурда кыргыз антропонимдеринин башында р тамгасы менен ысымдардын, фамилиялардын жана атасынын атынын жазылып жүргөндүгүн учуратабыз. Буга КСЭнин 5-томундагы р тамгасы менен башталган таржымал макалалар менен авторлордун тизмеси айкын болот, тактап айтканда, аталган эмгектер р тамгасы менен башталган төмөндөгүдөй таржымал макалалар берилген: Раззаков Исхак Раззакович, Рысалиев Кулан, Рыскулоев Муса, Рыскулов Муратов, Рыскулова Какиш, Рысмамбетова Үмүткел Калыевна, Рысмендеев Акмат, Рысмендеев Шапак, Рыспаев Сапарбек авторлордун тизмесинде: молдокулов Рыскулов Рахимов Калый, Рахманалиев Мелис, Рахманов Курманбек, Рахманова Асанкан, Рысалиев Күмөн, Рысалиева Какен, Рыскапов Токтобек Рыскулоев Муса, Рыскулов Адылоев, Рыскулов Аманжан, Рыскулов Кеңеш, Рысмендиев Кадыракун, Рыспаева Дарика, Сайдилканов Раззак, Усубакунов Рахим. Ошондой эле КСЭнин ушул томунан ы тамгасы менен жазылган: Өмүрканов ырысбек, ырсалиев дүйшөйү, Чанаканов ырыскулоев деген антропонимдерди да жолуктурууга болот.

Кыргыз тилинин фонетикалык закону боюнча алганда, кыргыз тилинде сөз башында [р] тыбыш айтылбайт. Ал эми кыргыз тилинин орфографиялык эрежесине караганда Октябрь революциясына (демек кыргыз жазма адабий тили калыптанганга чейинки) араб, иран, ошондой эле орус тилдеринен кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык законуна баш ийдирилип, мындайча айтканда айтылышы боюнча жазылыш керек. Демек, жогорудагы р тамгасы менен башталып жазылган – КСЭден мисал катары келтирилген антропонимдердин баш жагына ы тамгасы кошулуп (башкача айтканда протезаланып, мисалы, ыраззаков же ыраззаков, ырсалиев болуп) жазылууга тийиш эле. Чындыгында, ы тамгасынын антропонимдердин башында сакталуу (же айтылышындай түрү) менен: ырысбек, ырсалиев, ырыскулоев, ы тамгасы түшүрүлүп жазылган түрү да (Рыскул, Раззак ж.б.) учурайт.

1. Эгерде адам аттарынын жазылышындагы фонетико=морфологиялык принципке таянсак, бул компонент бардык учурда алы: Алыев, Жуманалыев, Эралиев болуп жазылыш керек. Демек, мындан, ошондой эле жогорудагы ы жана ы тамгалары менен башталган кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын жазылышында традициялык принциптин да үлүшү бар экендигин көрөбүз.

жогоруда айтылгандарга кошумчалай турган дагы бир нерсе, КСЭнин 5-томунан келтирилип, талдоого алынып жаткан антропонимдик фактылар: биринчиден, кыргыз интеллигенциясынын аттары; экинчиден, бул көрүнүш биз жашап жаткан кылымдын 60-жылдарына чейинки кыргыз антропонимиясынын абалынан кабар берет. Ал эми бүгүнкү күндө, башкача айтканда XX кылымдын 80-90-жылдары ы тамгасынын адам аттарынын башында сакталып, кошулуп (протезаланып) жазылышы (ырысбек) менен бирге, протезасыз – ы тамгасы менен (ырысбек болуп) жазылып жүргөндүгүн учуратабыз. Мына ошондуктан кыргыз антропонимдеринин жазылышында ы тамгасы менен, мисалы, ырысбек болуп жазылышына да, ы тамгасы түшүрүлүп жазылган учуруна (мисалы, ырысбек болуп жазылышына) да кол берүү керек. Бул болсо азыркы кездеги антропонимдердин орфографиялык аспектиндеги актуалдуу жана практика көрсөтүп жаткан орфографиялык процессти трансформациялоо жана аккумуляциялоо дегендикке катат.

4. Бардык кыргыз фамилиялары менен атасынын атына =ов (=ова, =ович, =овна) же =ев (=ева, =евич, =евна) мүчөлөрү уланат, тактап айтканда:

а) эгерде антропоним үндүү менен аяктаса, анда ысымдан кийин =ов калганат. мисалы; Акжолов, Акжолова, Акжолович, Акжоловна; Санатов, Санатова, Санатович, Санатовна; Тазабеков, Тазабекова, Тазабекович, Тазабековна; Жанышов, Жанышова, Жанышович, Жанышовна;

б) эгерде антропоним кыска жана созулма үндүү, ошондой эле [й] тыбышы менен аяктаган болсо, анда =ев уланат. мисалы: Абдыганыев, Абдыганыева, Абдыганыевич, Абдыганыевна; Турдубаев, Турдубаева, Турдубаевич, Турдубаевна; Эралиев, Эралиева, Эралиевич, Эралиевна; Чороев, Чороева, Чороевич, Чороевна.

Ошентип, кыргыз антропонимикасынын практикалык жагдайында кыргыз фамилиялары менен атасынын атынын жазылышынын күн тартибине кошулушу, биринчиден, илим=билимдин жана элдин маданиятынын өскөндүгү менен түшүндүрүлөт; экинчиден, жогоруда биз сөз кылган маселелер менен эле алардын практикалык маселелер биротоло чечилип калбайт, тактап айтканда, кийинки изилдөөлөрдүн натыйжасы менен алардын жазылышы, айтылышы жана транскрипцияланышы улам такталып, толукталып турууга тийиш.

О НЕКОТОРЫХ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ НАЗВАНИЯХ ГРЫЗУНОВ

Номенклатура терминов, относящихся к животному миру, входит в основной словарный фонд и составляет один из древнейших пластов общетюркской лексики.

Нужно, отметить, что историко-сравнительное и ареальное изучение названий животных в тюркологии начато только недавно. Термины же, касающиеся разных грызунов, насекомых, червей, паукообразных, пресмыкающихся, остаются до сих пор не изученными. Следовательно, некоторые древние наименования грызунов, насекомых и других животных, зарегистрированные в памятниках, сохранились в современных тюркских языках или частично - в виде архаизмов - или вовсе устарели. Поэтому лексикологические исследования в этой области представляются важными не только в теоретическом, но и в практическом плане. Формирования ареальной лексики тюркских языков.

В данной статье анализируются некоторые названия грызунов, известные как древнетюркских памятниках, так и в большинстве современных тюркских языков. Нами взяты названия мышь, летучая мышь, крыса.

Вообще лексическая группа, охватывающая терминов, грызунов тюркских языках, еще не была объектом специального исследования.

МЫШЬ - СЫЧГАН (ДТС, 502).

Это слово в различных древнетюркских и средневековых памятниках встречается в разных фонетических вариантах:

сычган - "мышь" (МК, I, 345); арслан қарыса сычган ұтин кўзё-аўр - "когда лев постареет, он стережет нору мыши" (МК, III, 263); қарағу сычганның ұтин тамызсар ачылур "если накапать желчь черной мыши, то (слуховой проход) откроется" (Rach 156); сышкан - сычан (ТЗ, 238); сычган (М.АФ, 098); сычкан (К. ИЛТАС, 190); сыцқан (СС, 66); сычан - сычкан (ХТ, 76); сычан (УЖ, 41); сычан - сичган (АХ, 90); сычан - (М, ИИТЯ, 156); сычан (осм.ад) - сычқан, сычқан (кас, уйг) - сычан, сысқан (кас, койб) - сычқан, чычқан (РСл, т.4, ч.1, 657, 658, 661); чычқан (алт.тел) - сычкан (РСл, т.4, ч.2, 2094);

Древнетюркское сычқан//сышқан - "мышь" сохранилось в большинстве современных тюркских языков: азерб. сичан; гаг., туркм., тур. сычаг; узб., сичқон; кумык. чычкъан; кирг., алт. чычкан; кбалк. чычхан; лобн. чачкан, чичкан, башк. сысқан; ног. шышқан; уйг. чашқан; тат. тычкан; казах., ккалп. тышқан; чув. шӑши.

Для восточных групп тюркских языков не характерна форма сычкан. Для обозначения мыши в них используются другие слова: напр., хак., тув. куске. Анализируя это слово, можно сказать, что эти языки составляют отдельную восточную группу.

Причины многочисленного варьирования начального согласного в слове сычган заключаются, по-видимому, в наличии особых позиционных условий, способствовавших возникновению ассимилятивных процессов^I.

Наличие формы шӑши в чувашском языке свидетельствует о том, что комплекс - ган, - кан, - хан, входящий в состав рассматриваемого слова, во всех других тюркских языках является

морфологическим наращением. Такой вывод подкрепляется и материалами азербайджанского языка, в котором есть слово сычовул с первичной основой сыч² тур. сычан - "мышь" и "крыса".

В азербайджанском языке от сычган образовано сычовул "крыса", ср. даг. сычовулу - "хомяк"; ср. также туркм. даг сычаны - "хомяк", "сурок". Это слово можно поставить в один ряд со словом мышовул - "белка" в азербайджанском языке и со словами кыргавул и киргизском кыргоол - фазан, саксаул в узбекском языке.

В большинстве тюркских языков слово "мышь" характеризуется соответствием начальных согласных с/ч/т и средних согласных ч/ш/с. Гласные в первом слове имеют соответствие ы/и, во втором - а/о; с - ч - н представлено в азербайджанском, гагаузском, туркменском, турецком языках: азерб. сычан, гаг., туркм., тур. сычан. Они в фонетическом плане составляют отдельный огузский ареал.

ч - чк - н: лобн. чычкан/чичкан, кум чычкъан, кирг. чычкан, кбалк. чычкан. Эти языки по данному признаку составляют отдельную группу.

т - чк/шк - н: тат. тычкан, казах., ккалп. тышқан.

По указанному фонетическому признаку эти языки составляют отдельный ареал.

Вообще название сычган, сычқан, чычқан, - "мышь" - является общетюркским.

На его основе аналитическим способом образуются новые названия: гаг. кыр сычаны - "землеройка", "полевка", сы-

сычан дили, турк. сычан хинжагазы башк. сыскан бңо, тат. тычкан тикке, ног. шышкан уясы, шайши шатакё - "мышинная норка"; туркм. мейдан сычан, башк. басну сысканы, тат. кыр тычканы, ккалп. атыз тышқаны, казах. дала тышқаны, уйг. дала чашкани, хак. кыр кўскезеи, чув. уй шайши - "полевая мышь"; башк. һуқыр сыскан, ккалп. гөр тышқан, тат. суқыр тычкан, кирг. кыр сичкон - "крот", кирг. сары чычкан, ккалп. балпак тышкан - "суслик".

На базе этого слова в современных тюркских языках образуются пословицы и поговорки, фразеологизмы: гаг. йашмаа никял кедийлән сычан - "жить как кошка с мышкой"; кирг. чычканга кәбек алдырбаган - "скупой хитрец" (такой, что мышья не позволит отрубей украсть); көк чычканы бар или кара чычканы бар (о человеке) - незадачливый; бир байдын журтун эки чычкан талашат - "старое пепелище бая оспаривает друг у друга две мыши" (когда два человека заводят тягбу из-за пустяков); узб. сичконинг улгиси келсе, мушук билан уйнашади - "если мышья придет время умирать, она заигрывает с кошкой"; арслонинг улиги сичконинг тириги - "мертвый лев живет мышья"; сичконинг ини минг танга - "куда бы скрыться" (говорится при сильном испуге; букв. "за нору мышья - тысячу тенгга"); туркм. ики сиччан бириксе, елбарсын гуйругуны кертер - "если две мышья объединятся, льву хвост отгрызут"; ккалп. эжели кетсе тышқан пышқтың куйрыгынан тислейди - "мышья перед смертью кота за хвост кусает", буркит қартайса, тышқан аўлайды - "состарившийся орел охотится на мышья"; тат. тычкан чыгару "вызывать временное вздутие двуглавой

мышцы (резким ударом); тычкан салыш - "детская игра в колечко"; тычкан каргышы, мәчегә тошми - "от проклятия мышки кошка не страдает" (кошке не хуже); ног. мысыка ойын, тышканга олым - "кошке игра, а мышке смерть"; кумык. чычхъан баласы къан тешер - соотв. "каков батька - такова и детка" (букв. "мышонок мешок продырявит"); тур. кеди булун мийанийер фарелер баш калдырыр - "без кота мышам раздолье";

Тюркоязычные народы в древние времена вели летосчисление по животному циклу; это отражено в древних и средневековых памятниках в словаре Махмуда Кашгарского: сычкан йылы (ДТС 502), (МК, I, 345), сычган йылы (*Тбп*, М. 61), сычган йылы - "год мыши" (М. ЛФ. 98);

Древнее летосчисление сохранилось в современных тюркских языках: кирг. чычкан жылы, алт. чычкан дьыл, узб. чичқон йили, уйг. чашқан жили, туркм. сычан йили, ккалп. ташқан жылы, казах. тышқан жылы - "год мыши" *.

Изложенные данные позволяют полагать, что название сычган встречающееся в древнетюркских и средневековых памятниках, употребляется и в современных тюркских языках. Оно является общетюркским названием.

Названия сычган употребляются в сочетаниях, фразеологизмах, пословицах, поговорках.

В восточных тюркских языках - хакасском, якутском, тувинском - слово сычган не встречается. В якутском языке для обозначения мыши употребляется слово кутуйах.

ЛЕТУЧАЯ МЫШЬ

Иараса, Иарыса (ДТС, 241), Иарғанат, жарғанат - "летучая мышь" *), Год мыши по двенадцатилетнему животному циклу с начала нашего века соответствует 1900, 1912, 1924, 1936, 1948, 1960, 1972, 1984, 1996 годам.

Эти слова встречаются в древнетюркских памятниках, в словаре Махмуда Кашгарского и в средневековых памятниках: айа Йер-сугу - зоол. летучая мышь" (ДТС, 25), (МК, 631); Иарыса - "летучая мышь" (МК, Ш, 433), Йерегу чигиль. - "летучая мышь" Иараса (К.ИЛТАС, 124); Иарса (ТТК, 261); шеб-пере.п. (ТТК, 321); хаффаша а. (ТТК, 315) - "летучая мышь".

Древнетюркское название Иараса//Иарыса - "летучая мышь" сохранились в некоторых современных тюркских языках: азерб., тур., Иараса, таг. Иараса кушу. Как видим, слово Иараса встречается в юго-западных языках, по фонетическому признаку оно составляет юго-западный ареал.

В других современных тюркских языках для обозначения летучей мыши употребляются следующие слова: тат., башк., алт., ног., туркм., кирг., казах., ккалп., жарғанат, хак. чар-ханат, як. сары кынат, кумык. варканат//чечеккъуш, тув. часкы, чув. сара сөрси.

В северо-западных кыпчакских языковых группах характерно слово с начальным й/к: Иарқанат//жарқанат. По этому признаку оно составляет отдельный ареал; хак. чарханат, як. сарыкынат, тув. часкы. По данным признакам эти языки составляют восточный ареал.

В современных тюркских языках все слова содержат общий элемент йар, происходящий от йар//жар//чар//сар - "пленка", "перепонка". Таким образом, буквальное значение слова Иарканат "перепончатое крыло". В некоторых языках (азербайджанском, узбекском, уйгурском) слово шабпар заимствовано из персидского языка. Например, азерб. шабпар, узб. кўр

шәпәләк, уйг. шәпирәң < перс. шәб - пәрә (букв. летающие в ночь).

Итак, в древнетюркских памятниках встречаются четыре названия: айа йарыса, йараса, шәб - пәрә, хаффаш - "летающая мышь"; из этих древних названий в современных тюркских языках сохранились следующие йарыса, йараса, шәб - пәрә.

Арабское название хаффаш - "летающая мышь" - в современных тюркских языках не отмечается. Название йараса - "летающая мышь" - образовало юго-западный ареал, слова йарқанат / жарғанат составили отдельный ареал.

КРЫСА

В древнетюркских памятниках и в словаре Махмуда Кашгарского встречаются разные названия крысы: 1) бузағу II (ДТС, 130); бузағу тылы - "крыса" (МК, I 446); 2) сақырқан - "вид крупных крыс" (ДТС, 487), (МК, I, 521); сықырқан - "вид крупных крыс" (ДТС, 505), (МК, II 263); 3) күзгү - "крыса" и обозначение цикла года (М. ПДП, 398) Древнетюркское название крысы-бузағу тылы в современных тюркских языках не встречается, но тылы в уйгурском языке в форме тулум сохранилось и имеет значение "суслик", а в сочетании слов тулум чашкан обозначает "крысу"; уйг. тулум сычкан; казах. сабау күйрык / мухлы тышқан, ккалп. аламан тышқан; ног. туье тышқан; кбалк. улли (или кьазма) чычхан, балк. гылу чычхан, кумык, лобай чычхан. В юго-западных - турецком и азербайджанском языках - основа сыч совпадает, окончание не совпадает. Например, тур. сычан, азерб. сичовуд. В турецком языке наряду с сычан употребляется фарә - "мышь", "крыса".

В древнетюркских памятниках и в восточных тюркских языках для обозначения крысы употребляется также и слово куске: күзгү - "крыса", "цикл года (М.ПДП, 398), көскү (БСл. т.2, 128), уйг. күскү, тат. күске, тув., хак., куске, улуғ куске³ (букв. "мышь с длинным хвостом") - "крыса", тув., хак. күске - "крот". Начальная основа этого слова восходит, по-видимому, к звукоподражательному слову. По отношению к употреблению данного слова эти языки составляют отдельную группу. Татарский язык примыкает к этой группе. В тувинском языке для обозначения крысы встречаются параллельно другие слова: крыса, аскырдеге; "крыса" является заимствованием из русского языка в тувинском.

Келемиш - "крыса". Это слово персидского происхождения. Оно заимствовано через таджикский язык узбекским и киргизским языками: кирг. келемиш, узб. кәләмуш. Они образуют отдельную группу, муш < перс. тадж., муш "мышь".

В некоторых современных тюркских языках встречаются следующие названия: алт. эрлан; як. кутәр; башк. комак, в диалектах керисә; гаг. паткан; чув. йёкехуре; башк. комок, гаг. паткан (ср. тур. патка - "тупой", "плоский" (РСл., IV, 1177), казах. сабау куйрык "хвост - палочка для трепания шерсти", ср. тат. диал. игәу койрык "хвост - напильник", чув. йёке хуре "хвост-напильник", туркм. алака, көр алака - "крот", чакыр алака - "суслик", көр - "слепой", чакыр - "пестрый", ср. аланыр - "крыса", полевая мышь" (МК, I, 448).

Эти материалы позволяют сделать следующий вывод: в древнетюркских памятниках встречается несколько названий крысы: бузағу, бузағу тылы, сақырқан, сықырқан, күзгү. Из этих слов в сов-

ременных тюркских языках сохранилось күзгү. Остальные древнетюркские названия не встречаются. В большинстве современных тюркских языков распространены разные названия крысы: чычқан, сычан, сичвод, күске, келемиш и т.д.

На основании лексического анализа названий грызунов мышь, летучая мышь, крыса в древнетюркских и средневековых памятниках и современных тюркских языках можно прийти к следующему выводу:

1. Для обозначения трех названий грызунов в тюркских языках употребляется 40 слов, из них 13 характерны для древнетюркских и средневековых памятников.

2. Общетюркские названия грызунов: сычган//сычқан//сычан//чычқан - "мышь"

3) Ареальными являются названия: күске - "мышь"; йараса, йарганат//чарканат//жарганат - "летучая мышь"; күсту - "крыса"; сычан - "крыса".

4. Древнетюркские названия тылы, тылым в современном уйгурском языке имеют значение "суслик", в сочетании со словом чашкан обозначают "крыса".

5. Названия хаффаша - "летучая мышь"; сакыркан - "вид крупных крыс" характерны для древнетюркских и средневековых памятников, а в современных тюркских языках не встречаются.

6. В современных тюркских языках встречаются единичные названия грызунов: як. кутуйах, чув. шайи - мышь; кумык. чечек кьуш, тув. часкы, аскыр деге, чув. сара серси, - "летучая мышь", тур. фаре, алт. эрлан, як. кутэр, башк. комак, керима, гаг. паткан, чув. иёнехуре - "крыса".

7. Некоторые названия грызунов в современных тюркских языках представляют собой иранские и русские заимствования: узб., уйг., азерб. шэпбар - "летучая мышь"; узб., кирг. келемиш - "крыса"; тув. крыса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. - В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. - М., 1961, с.149.
2. Егоров В.Г. Связывает данное название с глаголом сыч "испражняться". - Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксары, 1964, с. 336.
3. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. С.Пб. 1882-1907, с.1346.

К ВОПРОСУ УПОРЯДОЧЕНИЯ КИРГИЗСКОЙ
ФИЗИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Вопросы разработки и унификации терминологии всегда привлекали внимание как отдельных крупнейших ученых, так и научных организаций. Это связано с тем, что любая наука имеет свои понятия, без которых нет науки. Как предметы и явления в природе связаны между собой, так и понятия, являющиеся их отражениями, также взаимно связаны. В свою очередь понятие связано с термином, так как термин является словом или словосочетанием, обозначающим научное понятие. Еще Лавуазье в своих трудах утверждал, что каждая физическая наука обязательно состоит из ряда фактов, образующих науку, представлений, их вызывающих, и слов, их выражающих.

Терминология каждой дисциплины должна представлять собой систему терминов, соответствующую системе понятий этой дисциплины. Это условие является необходимым для того, чтобы термины наилучшим образом выполняли свою роль в общении людей.

Термины физики на киргизском языке образовались, в основном, путем перевода русских терминов. Многие интернациональные термины вошли в киргизскую физическую терминологическую систему через русский язык без изменения. Например, на базе родного языка создались такие термины, как скорость - ылдамдык, ускорение - ылдамдануу, работа - жумуш, мощность - кубаттуулук, количество движения - кыймыл саны, твердость - катуулук, вес - салмак, тяготение - тартылуу, вязкость - жабышкактуулук, теплота - жылуулук, вихровое движение - куюндуу кыймыл и мн. др., а через русский язык из интернациональных терминов: момент, молекула, масса, импульс, гравитация, индукция, интерференция, атом, ион, газ, космос, полюс, аккумулятор, лазер, нейтрино, термодинамика, физика, масс-спектрометр, телескоп, парамагнетизм, магнитная антенна и др. А также многие термины в киргизской терминологии физики вошли в киргизский язык с помощью киргизских и русских слов: автоколебание - автотермелүү, медленные нейтроны - жай нейтрондор, магнитная запись - магниттик жазуу, монохроматический свет - монохроматтык жарык и т.д. Следует отметить, что термины

физики на киргизском языке сначала появились в процессе перевода учебников с русского языка и получили распространения в учебно-педагогической практике в процессе преподавания физики в средней школе. Первые переводы учебников физики имели различные недостатки, которые в какой-то степени присущи нынешней учебно-методической литературе. Они обусловлены вполне объективными причинами и являются вполне допустимыми для всех переводов учебно-педагогической литературы раннего периода. Киргизы, во-первых не имея своей письменности до Великой Октябрьской Социалистической революции, не общались с другими народами через письменные переводы вообще, в частности по физики-математическим и техническим наукам, т.е. не было достаточного опыта работы по теории и практике перевода текстов с физико-математическим содержанием; во-вторых, киргизы (до установления советской власти в Киргизии) не были связаны с более или менее развитой техникой и промышленностью, поэтому в разговорной речи на употреблялись, например, такие слова, как электричество, водопровод, заряд, электрический ток, магнит, телеграф, микроскоп и т.д. Поэтому, первые переводчики испытывали большие затруднения в подборе и переводе терминов физики и техники. Первые переводчики оставили многие термины физики без перевода, потому что не могли найти правильных эквивалентов на киргизском языке и допускали ошибки и искажения при переводе. Таким образом, в первоначальных переводах допускались различные недостатки в процессе перевода, но, к сожалению, многие из них продолжают употребляться и в настоящее время; в-третьих, немаловажным фактором, влияющим на качество первых и последующих переводов является низкий уровень знаний переводчиков и редакторов, недостаточное знание самого предмета. Поэтому не является случайностью, что нынешние термины физики имеют различные недостатки, которые оказывают отрицательное влияние на преподавание физики в школе и вузах, а также препятствуют быстрому овладению физикой учащимися.

Так, одним из недостатков киргизских терминов по физике является многозначность, термин "свет" (жарык) в русском языке означает излучение, вызывающее ощущение света. Термин "свет" в смысле излучения употребляется также по отношению к невидимым лучам. Таким образом, "свет" имеет двойное значение: как ощущение

ние и как физическое излучение. Или другой пример. Несколько русских терминов на киргизский язык передается только одним термином; а русские термины твердость, жесткость, громкость и прочность на киргизский язык "катуулдук" передается одним словом. Другой существенный недостаток терминологии физики — это большое число дублетных (синонимных) терминов: 2-й закон Ньютона, 2-й закон механики, 2-й закон динамики, 2-й закон классической физики и др., применяемые для наименования одного и того же закона. Термины температурное равновесие, тепловое равновесие, термическое равновесие означают одного и того же процесса. Если многозначность и синонимия слов в общей системе языка способствуют его гибкости и богатству, то многозначность и синонимия терминов являются своего рода препятствиями точного усвоения понятий: излучение—нурлануу, шооламануу; безразличное равновесие—айырмасыз тең салмактуулук; плоская волна—жалпак толкун, теңиз толкун; расход топлива—отундун сарпталуусу, отундун чыгымдалуусу; вес—салмак, оордук; трение скольжения—сыйгаланып сүрүлүү, кылмышып сүрүлүү, тайгаланып сүрүлүү, ышкалып сүрүлүү и др. К недостаткам терминологии физики относится и обозначение различных понятий, порой противоположных, несовместимых, одним и тем же термином. Например, до недавнего времени под термином "вес (оордук или салмак) тела" понималась сила, с которой притягивается землей тело, действует на покоящуюся относительно земли горизонтальную опору или подвес, а также вес тела определяется как сила взаимодействия (притяжения) между телом и землей.

В киргизской физической терминологии встречаются еще многословные термины как: мгновенная скорость—кез ачып кумгучактагы ылдамдык; хаотическое движение—баш аламан кыймыл; поперечное колебание—туурасынан кеткен термелүү и др.

Многие термины и отдельные слова физики даны без перевода, употребляются русские термины когда можно было их легко перевести. Это привело к увеличению неясных, непонятных терминов: водолаз, водосмещение, разряд, коробка передач, нагрузка, насадка конденсатора, оболочка и др.

Наблюдается другая, противоположная, крайность в отношении последних групп терминов. В учебниках и учебно-методических

пособиях можно встретить термины, вошедшие из русского о других языках в киргизский язык без изменения или перевод не соответствует по смыслу; напр.; заряд—дүрмөт; инструмент—аспап; контакт—кошулган орун(жай); тор—шакек; хаос—баш аламан тартисиз; эталон—үлгү, спутник—жандоочу, регулятор—жөндөгүч, блок—чыгырк и мн.др.

В систематизации и унификации терминов необходимо различить буквальное, смысловое значение слова его терминологическое значение. Буквальное значение термина опирается на значение его отдельных элементов—слов и морфем, терминологическое значение определяется содержанием того понятия, наименованием которого служит данное слово. Буквальное значение термине может соответствовать или не соответствовать, или противоречить его терминологическому значению. Например, термин усилители тока (токтун күчөткүчтөрү) применяется для понятия, определяемого как увеличение электрического тока, здесь буквальное значение слова совпадает с терминологическим. Но не все термины физики обладают такими свойством соответствия. Так, например, в физике применяется термин электродвижущая сила электр кыймылдаткыч күчү для наименования понятия, связанного с энергией, а не силой. Подобных терминов в физике довольно много. К сожалению, все те недостатки терминов физики на русском языке, вследствие дословного перевода перенесены и на киргизскую физическую терминологическую систему. Так, оптическая сила (оптикалык күч)—оптическая характеристика среды; лошадиная сила (ат күчү)—единица мощности; сила тока (токтун күчү)—количество зарядов, проходящих через поперечного сечения проводника и т.д.

Другим ощутимым недостатком киргизских терминов по физике считается засорение ее необоснованно введенными терминами иноязычного, главным образом, латино-греческого языкового происхождения. Так, в физической литературе, а также в практике преподавания физики встречаются термины "сила гравитация" (гравитация күчү) сила тяготения (тартылуу күчү) и т.д., связанные словами гравитация и тяготение (тартылуу). Такие термины приводят к путаницам, так как не всем известно, что слово тяготение и гравитас обозначают одно понятие.

При переводе с русского языка на киргизский нередко иска-

жается орфография терминов физики. Например, термин молекулярная физика на киргизский язык переводится как молекулярдык физика. Поскольку в слове молекулярной основой слова является молекула, а не молекуляр, следовало бы передать на киргизский язык в виде молекулалык физика.

Целью унификации терминов физики на киргизском языке является устранение перечисленных вышеуказанных недостатков, которые должны привести к созданию стройной системы терминов, соответствующей системе понятий физической науки. Поэтому для устранения недостатков терминологии физики ее термины необходимо рассматривать в системе, соответствующей всей системе понятий физики.

На основании вышеизложенного анализа недостатков киргизской физической терминологии можно рекомендовать ряд принципов, которые необходимы для упорядочения и систематизации киргизской физической терминологической системы. Они следующие: I. При создании новых терминов и упорядочении киргизской физической терминологической системы необходимо использовать в полном объеме богатство родного языка, его потенциальную возможность, т.е. все термины физики, которые можно перевести на киргизский язык, следует дать в переводном виде. Необходимо ограничить использования синонимичных терминов.

2. Термины, которые невозможно перевести или нет необходимости переводить на киргизский язык, следует употреблять в таком виде, в каком они употребляются на русском языке независимо от их происхождения. К этой категории относятся интернациональные и отдельные русские термины (диффузия, интерференция, заряд и др.).

3. По возможности надо соблюдать единственность термина в данной системе терминов, исключить из терминологической системы многозначные и многословные термины, полностью отказаться от создания искусственных терминов, приводящих к возникновению омонимии и синонимии в терминологии.

4. Нельзя допускать наличия физических понятий, которые не обозначаются соответствующими терминами. Каждое понятие должно быть обеспечено термином.

5. В процессе перевода термина с русского языка на киргизский, особенно при калькировании нужно, по возможности, сохранить внутреннее строение термина, т.е. внутреннее содержание русского слова, принятого в качестве термина. Например, термины как вероятность-ыктымалдуулук, вращательное движение-айлануу кыймылы и др. правильно согласуются с данным принципом упорядочения терминологии.

6. Необходимо соблюдать единственность сокращения аббревиатурных терминов на киргизском языке, т.е. во всех учебных литературах физики необходимо употреблять односистемное сокращение. Например, электр кыймылдаткыч кучу - ЭКК, а не жарылуучу заттар - ВВ. В последнем случае следует сократить: жарылуучу заттар нужно сокращать ДЗ.

7. Отдельные термины физики на киргизском языке, несмотря на их некоторые недостатки, давно используются на практике. Поэтому при критическом пересмотре и упорядочении терминологии по физике нужно учесть степень внедренности тех или иных терминов, нельзя отказаться и заменять прочно укоренившиеся термины, получившие широкие распространения, если даже они имеют отдельные терминологические недостатки.

8. В деле упорядочения и систематизации киргизской терминологии исключительную роль играет русско-киргизский терминологический словарь по физике. Придерживаясь вышеперечисленных принципов упорядочения физической терминологии создать терминологический словарь на родном языке, этим самым закрепить за каждым понятием соответствующий научный термин.

При упорядочении терминов физики на киргизском языке следует придерживаться таких положительных свойств терминов, как цельность терминологической системы, однозначность, соответствие, систематичность и краткость, а также учесть то обстоятельство, что термины являются орудием научного мышления и должны быть наиболее современными. Лишь при соблюдении этого условия терминология будет играть прогрессивную роль, способствуя в той или иной степени развитию самой научной дисциплины¹.

¹ I. Лотте Д.С. Образование научно-технических терминов, "Известия АН СССР", отд. тех. наук, 1948, № 5, с. 75.

Коренное улучшение и унификация физической терминологической системы на киргизском языке, несомненно приведет к улучшению преподавания физики и повышению знаний учащихся по этому предмету.

И.Б. Молдобаев

Об историко-этнографических терминах
"Киргизско-русского словаря" К.К. Юдахина

Для представителей общественных наук, да и вообще для любого научного сотрудника, широкого круга людей большую помощь оказывают словари, особенно массовые. Блестящий образец умелого применения различных словарей при написании своих бесценных трудов проявил В.И. Ленин. Ему, например, нравились словари, показывающие слово на широком историко-семантическом фоне. Поэтому именно по инициативе В.И. Ленина в первые годы советской власти "приступили к подготовке первого советского массового словаря русского языка, его словник составлялся с учетом ценных Лениным словарей - И.Н. Павловского и Н.П. Макарова, лучших двуязычных словарей того времени"¹.

В последующие годы начали выходить уже национально-русские словари. К их числу относится и "Киргизско-русский словарь" (1965), автором которого являлся крупный ученый-лексикограф К.К. Юдахин.

Как справедливо заметили издатели словаря, К.К. Юдахин является одним из основоположников национальной лексикографии, особенно тюркской: его "Киргизско-русский словарь" (1940 г.) в советское время был первым фундаментальным национально-русским словарем, получившим широкую известность как в Советском Союзе, так и за рубежом, словарем, фиксирующим лексику национального языка и показывающим при этом с достаточной глубиной словоупотребление. Словарь сослужил немалую службу и составителям некоторых тюрко-русских национальных словарей. И действительно, это не обычный словарь, по своему содержанию он носит поистине энциклопедический характер. Каждый, кто пользовался словарем, наверняка согласится, что в нем содержится и довольно богатая историко-этнографическая информация. В данной статье нам бы и хотелось обратить внимание на то, что "Киргизско-русский словарь" (1965) К.К. Юдахина выполняет роль своеобраз-

1. Цит. по: Левашов Б.А., Петушков В.И. - Ленин и словари - Л.: Наука. Ленинград. отделение, 1975, с. 29.

ного источника по истории и культуре киргизского народа. Следует обратить внимание на тот факт, что до сих пор в науке не было ни одной статьи, посвященной деятельности К.К. Юдахина как собирателя историко-этнографической информации. Как известно, специальные исторические работы он не писал, хотя одна из работ ученого под названием "из Ляйлякских материалов"¹, может служить хорошим подспорьем при изучении вопросов этнической истории киргизов и их этнокультурных связей с другими народами. Однако сведения об истории, быте и культуре содержатся в самом его словаре. Сделать экскурс по всему словарю было бы емко. Можно и на примере анализа некоторых слов показать, какую роль играет "Киргизско-русский словарь" в качестве источника при разработке некоторых вопросов истории и культуры киргизского народа.

Как известно, словарь содержит немало слов с пометкой: фольклор. К этому хочется добавить, что в последнее время в киргизской историографии эпический материал стал рассматриваться как своеобразный историко-этнографический источник. Чем это вызвано? А вызвано это тем, что по дореволюционной истории киргизов существуют лишь единичные письменные работы, написанные самими киргизами. А по средневековому периоду пользуемся турецкими, персидскими, арабскими, русскими и другими источниками. Правда, надо отметить возросшую роль других источников, в частности археологических. Однако в интерпретации археологических находок, на наш взгляд, не плохо было бы протянуть этнографическую нить из прошлого в современность. И этим связующим звеном мог бы послужить богатый фольклорный материал киргизского народа, особенно эпический, вершиной которого является грандиозный "Манас". И по этой же причине при объяснении дореволюционных, особенно архаических слов, К.К. Юдахин непременно прибегает к услугам фольклорных материалов. Впрочем, сам ученый, адресуя свой словарь широкому кругу читателей, в предисловии к словарю писал, что "небесполезно также историку и этнографу знать происхождение слова, когда они пользуются фактами языка при установлении связей данного народа с другими народами" (Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Сов.энциклопедия, 1965, I. См.: Тр. Ин-та языка и литературы. Вып. II, Фрунзе, 1948.

(далее: КРС), с. 6). Ориентируясь на эти слова, попытаемся на примере некоторых терминов показать источниковедческую возможность этого замечательного словаря.

Если обратиться к лексике словаря, то в нем можно обнаружить немало слов, содержащих в себе информацию по самым различным сторонам быта и культуры народа. Обратимся, к примеру, к словам, дающим ключ историку в понимании некоторых сторон хозяйственной деятельности киргизов. Возьмем, например, слово "накер" - вид дорогого стремени. Данный перевод снабжен таким примером: "накери теке мүйүздөн, сыртын жапкан күмүштөн" - Стремени у него из рога дикого козла, снаружи покрыт серебром" (КРС, с. 550). Если учесть, что у народов Центральной Азии деревянные и костяные стремена бытовали длительное время, то становится очевидным ценность этой информации для историка. То же самое можно сказать и по трактовке слова "можу", переводимого как складной треног для кипячения воды в чайнике, в ведре (обычно из трех деревянных палок, скрепленных вверху) - КРС, с. 529. Или возьмем слово "сере" - это: 1. навес (помещение, закрытое только сверху); крыша над хлевом, сараем; 2. небольшой навес из циновки для сушки курута, а на юге Киргизии и для фруктов; 3. у тьяншаньских киргизов означает и полку для вещей и 4. небольшой холм в переносном смысле (КРС, с. 645).

А слово "шири", обозначая сыромятную колченую кожу крупного скота, идущую на изготовление посуды, главным образом сабы, переводится в другом значении как колпак из сырой кожи, надевавшийся на голову наказуемого (один из видов пытки: кожа сохалась и причиняла страшную боль) - "башына шири кийгизүү" (КРС, с. 908). Кстати, это этнографическое свидетельство прошлого на высоком художественном уровне описано в романе Ч. Айтматова "И дольше века длится день".

В словаре можно найти много интересных слов, обозначающих социальное понятие и категории, указывающие на наличие классового строя в дореволюционном киргизском обществе. Даже опираясь только на словарь К.К. Юдахина, можно было бы судить, что у киргизов в дореволюционное время было классовое общество, где были бедные и богатые. Возьмем, например, слово "калча", которое в двух значениях переводится как страж при казне и раб

(КРС, с.334). Слово взято К.К. Юдахиным из эпоса. И действительно, в героическом эпосе это слово встречается очень часто, хотя в некоторых эпических произведениях, в частности, в радловском варианте "Манаса" слово "калча" следует понимать на наш взгляд, и как этноним, ибо перечисляется в одном ряду с названиями других этносов.¹

Возьмем другое слово "даркан" (взятое тоже из эпоса), переводимого как кузнец. Далее К.К. Юдахин замечает, что кузнецы были и оружейниками, специальность эта высоко ценилась в войсках тюркских и монгольских народов; кузнецы-оружейники пользовались особыми привилегиями, отсюда древнерусские "таркан", "тарханная грамота" (КРС, с.186).

Известно, что в лексику киргизского языка вливаются все больше современных русских слов. В то же время словарь К.К. Юдахина дает нам сведения и обратного порядка как, например, образование слова "тархан" от "даркан". На наш взгляд тюркского происхождения и слово "товарищ", образованного от двух тюркских слов "товар" и "эш" или "иш". Сведения о последнем имеются в словаре К.К. Юдахина, где "эш" в одном из значений толкуется как друг (КРС, с.969), а что касается слова товар, в своем словаре В. Даль замечет, что в значении скот может быть оно имеет ту-рецкое (тюркское - И.М.) происхождение от слова давар.²

Также из эпоса взято слово "чоро" - ближайший сподвижник эпического богатыря или "сорок чоро" - совокупность ближайших соратников главного эпического богатыря (КРС, с.868), хотя ученые находят слово чор и в древнетюркских рунических надписях. Причем и в тех памятниках чор означал военачальника, полководца, а позднее и воина-дружинника. (Устное сообщение С.Г. Кляшторного, 1981 г.).

Древнее происхождение имеют и слова "сынчы" и "чечен", представленных в словаре. "Сынчы" переводится: 1. знаток боевых качеств людей и скаковых качеств коней, а также определяющий качества беркута и борзых собак. 2. Составитель плана боя,

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч.У. Наречие дикокаменных киргизов. СПб, 1885, с.82.
2. Даль В. Толковый словарь живого великого русского языка. т. IV. - М.: Гос.изд-во иностранных и национальных словарей, 1955, с.409.

расстановки сил перед боем. 3. Предсказатель судьбы человека гаданием. 4. Разведчик-лазутчик. 5. Критик (КРС, с.681). В настоящее время употребляется лишь последнее значение этого слова. Зато сведения о сынчы встречаются почти во всех произведениях киргизского героического эпоса и в средневековых письменных источниках. Например, в тюркоязычном сочинении начала XVI в. "Таварих-и гузида-йи нусрат-наме" сообщается: Наконец, находящиеся среди народа старые сынчы и старые беки, которые остались от великих ханов, заявили, что эти два царевича будут хорошими людьми, и (это) их мнение распространилось среди народа.¹ Характерно, что термин "сынчы" как в тексте эпоса, так и в данном источнике несет в себе одинаковый смысл. А по данным рукописи Б. Солтоноева в дореволюционное время термин "сынчы" у киргизов означал и разведчика, посланного во вражеский стан, в функции которого входило, узнать состояние боеготовности и множество других сведений о противнике.²

Такое же положение с термином "чечен". Правда в словаре К.К. Юдахина слово переводится лишь как красноречивый, красноречивый оратор, хотя далее в скобках замечено, что красноречие неотделимо от мудрости (КРС, с.860). Именно это разъяснение К.К. Юдахина позволяет сделать нам экскурс в историю, с монгольского языка слово сечен переводится как мудрец. Во время правления Чингис хана сечены были своеобразными государственными деятелями. Например, в монгольской истории известны имена Дай сечена, Джамухи сечена и др.³ В произведениях киргизского героического эпоса слово чечен трактуется более широко, чем оратор, обозначая человека, сведущего во многих делах. Приведем пример из эпоса "Даныш и Байыш": "Нуркан алты миң кол жөнөттү. Кыргыз элинен жактырып туруп бир жол башчы кесем киши кошуу керек деп акылдашымып турду да, керүүгө кесем, сүйлөөгө чечен, мылтыкка

1. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969, с.19.
2. Солтоноев Б. История киргизов и казахов. Рукопись (на кирг. яз.) - Рукоп. фонды ин-та языка и литературы АН Кирг. ССР, инв. № 1057.
3. Напр. см.: Кычанов Б.И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. - М.: Наука, 1973, с.65; Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. - М.: Наука, 1970, с.261-277.

мерген, куш канат Куланчы деген карьяны кошту".¹ "Нуркан послал шесть тысяч войск. посоветовался с приближенными и решил выбрать из среды киргизского народа старца Куланчы, который был дальновидным человеком, метким стрелком и красноречивым в разговоре. Он и назначается во главе войска" (Перевод наш). Как видно киргизский чечен и монгольский сечен имеют вполне адекватные понятия. В примечаниях к "Сборнику летописей" Рашид-ад-дина этот термин толкуется следующим образом: "сечен - мудрый, компонент при именах собственных".² и в киргизском эпосе "чечен" является компонентом имени Куланчы-чечен. Все эти факты дают нам основания говорить, что термин чечен в киргизском обществе средневекового периода означал мудрого человека, своеобразного советника при правителях, т.е. его функции были намного шире, по сравнению с его современным употреблением.

Словарь К.К. Мдахина содержит массу слов, обозначающих предметы материальной культуры народа. Для этнографа небезынтересно будет узнать толкование таких слов по части одежды как "доолдай" - верхняя зимняя одежда (КРС, с.197); "дулай" - зимняя обувь, изготавливаемая из войлока или овчины (КРС, с.200), купу - 1. шуба из меха верблюдонка; 2. (в эпосе) мягкое боевое непроницаемое для стрел одеяние; (ок өтпеген кек купу); 3. подушка, набитая шерстью (КРС, с.469); "накери" (в эпосе) - особые сапоги с загнутыми кверху носками (в них обычно обуты богатыри) - (КРС, с.550). Определенный интерес вызывают и такие термины, обозначающие орудие как "бедер", переводимого в одном из значений как сабля, меч (КРС, с.122); себил (в эпосе) - оружие и стрелонепроницаемое одеяние (КРС, с.639); интересную информацию можно извлечь из названий пищи: "күлазык" - провизия, годная для дальней дороги (не скоро портящаяся, например, толокно, кусочки мяса, хорошо прожаренные в кире) (КРС, с.463); "нарын" - кушанье, состоящие из мелко нарезанного вареного мяса, слегка политого бульоном (КРС, с.553).

Широко представлены в словаре термины, могущие сыграть далеко не последнюю роль при изучении народных знаний киргизов.

1. Курманбек. Жаныш, Байыш (Эпостор). - Фрунзе: Кыргызстан, 1970, с. 243.
2. Рашид-ад-Дин. Сб. летописей. т.1, кн.2, перев. с персидского О.И.Смирновой, примеч. Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой, ред. А.А.Семенова. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952, с.70.

Так по части народной медицины ряд этнографических сведений можно получить от толкования таких слов, как "басма", в одном из значений переводимого как название болезни горла, вернее опухоль в горле, на которую давят пальцем (КРС, с.114); "бөртик", истолковываемого как вывих и как этнографический обряд, когда при "знахарском способе лечения вывиха или перелома, главным образом позвоночника, женщина обходит сорок юрт или около этого и просит с"естного, не показываясь, а только протягивая сузгу; из собранного готовят больному пищу" (КРС, с.130). "Тобуя" обозначает сорт мелкого гороха, трактуется и как название лекарственного растения. В народной медицине отвар из него употребляется при переломе костей (КРС, с.740).

В словаре отражены и слова, применяемые для обозначения меры весов и площадей, что также является предметом исследований науки. Например, слова: "батман" обозначает: 1) мера веса от 4 до 10 пудов в Черганской долине, 12 пудов в долине реки Талас. 2) В Северной Киргизии это неопределенно большое по весу количество чего-либо. 3) мера земли, равная около двум десятинам в долине реки Талас. (КРС, с.117); дасери (ир.) - мера сыпучих тел равная трем пудам (также в Таласе (КРС, с.187); чексе - в одном из значений переводится как единица веса равная приблизительно 5-6 кг. на юге Киргизии (КРС, с. 855); "таш" мера длины, равная приблизительно 8 км и т.д.

Неплохо представлены в словаре термины, характеризующие идеологию киргизов в дореволюционное время. Наибольший интерес для этнографа представляют слова, содержащие в себе сведения о доисламской и других религиях народов центральной Азии, многие элементы которых были присущи и киргизам. Так, например, наличие слов "бакшы" (санскр.) - шаман, бахши-знахарь, лечащий болезни якобы изгнанием духов (КРС, с.101); "бут" (санскр.) - идол, икона, "кут" - в одном из значений переводимого также божок, маленький идол (у калмыков, КРС, с.452); "обо" 1) небо; 2) холм из камней, гряда камней (обычно на вершине перевала во время перекочевки мужчины слезали с коней и бросали в кучу 5-6 камней, со временем из них образовывался холм-жертва духу горы); 3) редко-межевой холмик (КРС, с.559). Все это показывает с другой стороны связи киргизов в области идеологических воззрений с народами Центральной Азии. Возьмем, например,

слово "обо". В монгольских языках обоо (овоо, ова) означает: 1) куча, грудa, насыпь, курган; 2) сонка, где совершается религиозный обряд.¹ Термин "обо" в различных вариантах (оба, ова, опа, ува, ови) встречается во многих тюркских языках Сибири, Средней и Центральной Азии.² "Обо" в форме "опа" со значением "жертвенная грудa камней" получило отражение в древнетюркской рунической надписи, найденной в 1932 г. в долине р. Талас в Киргизии; С.Е. Малов датирует этот памятник УП в.³ Как пишет исследователь истории бурятского шаманизма Т.М. Михайлов: "Обо" явление центральноазиатское, обусловленное кочевым скотоводческим бытом, хотя в нем содержатся элементы древнейшей обрядности. Культ обо должен был сохраниться в течение всего периода развития и расцвета шаманизма, ибо являлся его важнейшим компонентом".⁴ О сохранившихся различных типах обо в Монголии, сооруженных около 200-300 лет назад, пишет Л.Л. Викторова.⁵

Подведем некоторые итоги. Как мы видели выше, словарь К.К. Юдахина содержит достаточно много слов, могущих стать этнографическим источником. Этот тезис доказывается вот таким простым примером. Слово "белдемчи" известно этнографам-киргизоведам только как женская юбка с разрезом от пола, тогда как словарь К.К. Юдахина содержит другое значение этого слова, переводимого как боевое одеяние (металлический панцирь, прикрывающий талию и часть ребер (КРС, с.127). Сведения о "белдемчи", трактуемого как защитная военная одежда, часто встречаются и в киргизском героическом эпосе.

Чисто в научном отношении, безусловно, словарь следует расширять, а некоторые моменты можно было бы уточнить. Здесь можно руководствоваться высказываниями самого К.К. Юдахина, который

1. Бурятско-русский словарь. М., 1973, с.348; Краткий монгольско-русский словарь. М., 1947, с.152; Калмыцко-русский словарь. М., 1977, с.391.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с.398-399.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, с.63-68.
4. Михайлов Т.М. Из истории бурятского шаманизма (с древнейших времен по ХУШ в.). Новосибирск: Наука.Сиб.отд-ние, 1980, с.167.
5. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. - М.: Наука, 1980, с.62-64.

писал в предисловии своего словаря: "Отбирать я мог только из лично собранной за много лет картотеки. А чем мог руководствоваться, кроме своего чутья языка? Проводить "всенародный опрос", по каждому слову или выражению? Ведь собственное чутье - далеко не всегда достаточный критерий. А если добавить к этому, что я не киргиз, а русский, то цена моему языковому чутью еще больше снизится. Эту оговорку считаю обязательной" (КРС, с.11). В этом плане можно указать на не совсем верный перевод слова "тинтуур". Так, К.К. Юдахин переводит это слово как ланцет (в эпосе) и при этом приводит пример: "тинтуур салып тилер - деп", "кандай оору болсо да, ошо киши билет деп, мен ошого бадырайын (фольк.) и дает следующий перевод: "он ланцетом разрезает, какая бы ни была болезнь узнает, я к тому человеку отправлюсь" (КРС, с.737). На наш взгляд ошибка допущена при переводе первой части примера из фольклора. Вместо: "Он ланцетом разрезает", следовало бы: "он использовав стрелоискатель, (тинтуур мы перевели как стрелоискатель-И.М.) ланцетом разрезал". Тем более, в другом месте словаря ланцет переводится как наштар или аштар. Инструмент главным образом употребляется для кровопускания (КРС, с.554).

В случае расширения лексики словаря следовало бы расширить значение ряда историко-этнографических терминов. Об этом было сказано выше. Можно указать и другие примеры. Так слово "кулазык" в словаре переводится провизия, годная для дальней дороги (не скоро портящийся, например, толокно, кусочки мяса, хорошо прожаренные в жире) - КРС, с.463. Можно было бы расширить толкование этого слова. Так, например, согласно этнографическим и фольклорным материалам нами выявлено, что "кулазык" изготовляли и для коня.¹

Таким образом, значение толкования многих слов можно расширить за счет этнографических материалов. Для этого будущим составителям словаря следует в более широком масштабе привлечь историко-этнографический материал. В то же время следовало бы расширить диапазон применения фольклорного материала, ибо в нем содержится вся доревлюционная лексика киргизского языка.

1. Напр. см.: Эр Тештук (эпос) Сказитель С. Каралаев (на кирг. яз.) - Фрунзе, Мектеп, 1969, с.259-261.

Однако все эти недочеты были вполне закономерны. Их следует учесть при дальнейшей доработке киргизско-русского словаря. Что касается тех историко-этнографических терминов, получивших разное значение в словаре К.К. Юдахина, то они остаются, как уже отмечалось выше, незаменимым источником при изучении многих вопросов истории, быта и культуры киргизского народа в дореволюционное время.

Сейдакматов К.

ҮЙ ЖАНЫБАРЛАРЫН АЙДОО ЖАНА ЧАКЫРУУДА АЙТЫЛЧУ СӨЗДӨРДҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Кыргыз тилинде үй жаныбарларын (кой, эчки, уй, төө, жылкы, ит, мышк, эшек жана тоок) айдоо, чакыруу боюнча атайын колдонулуучу сөздөр бар. Калган үй жаныбарларына арналган андай сөздөр жок. Алсак, күрп, өрдөк, каз, көгүчкөндөрдү чакыруу же айдоо боюнча айтылган атайын сырдык сөз болбогондуктан, тоокко карата айтылган сөздөр аларга колдонула бербет.

Итти тукуруу үчүн айдак, айт, туайт деген сөздөр колдонулат. Бул үч сөздө айт деген баарына орток оолгон уңгу катышат: айт(+ак), ту+айт. Айт деген сөздүн келип чыгышын мындай түшүндүрүүгө болот. Кыргыз тилиндеги ит (собака) деген сөз якутча, тувача ыт, казак, ногойчо ийт түрүндө айтылат. А.М. Шербак бул сөздүн байыркы берилишин ыйт түрүндө оолгон деп эсептейт.¹ Байыркы түрк тилиндеги ыйт (собака) деген сөздүн ошандагы ытыбышы атыбышына алмашуудан айт деген варианты жаралган. Ал сөз деле ыйт деген сөз сыяктуу ит деген маани берген. Итти тукуруу үчүн байыркы кыргыздар ит деген сөздүн ошол кездеги бир вариантын колдонгон. Кийин итти тукурууда айтылган түрү менен иттин өзүн билдирген сөздүн ортосундагы тыбыштык айырма көп болгондуктан, алар түпкү төгү боюнча байланыш жок сыяктанып калган.

Айт деген сөзгө -ак мүчөсү улангандан келип чыккан айдак сөзү да жогорку эле айт деген сөз сыяктуу ит деген маанидеги сөз. Уңгудан кийин кошулган -ак мүчөсүнүн мааниси төмөнкүчө: Кыргыз тилинде көш-көш деп төөнү (көбүнчө төөнүн ботосун, тайлагын) чакыруу үчүн айтылган сөз азербайжанча көшөк (төөнүн ботосу) менен тектеш. Азербайжанчасында сөздүн аягында -ак мүчөсү ашыкча келет, ошол кыргызчасындагыга жакын маанидеги сөздөн өнүккөн деп болжолдоого болот. Ушуга караганда -ак мүчөсү кичирейтүүчү маанидеги мүчө катары эсептелет. Ошондо айдак деген сөз алгач кичинекей ит, күчүк деген мааниде болуп, кийин жалаң гана күчүктөрдү тукуруу үчүн эмес, чөң иттерди тукуруу үчүн да колдонула турган болуп, айт деген сөзгө синоним болуп калган.

1. Шербаков А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: 1970, с.194.

итти тукуруу үчүн айтылган туайт (ту+айт) деген сөздүн ту деген бөлүгү монголчо итти тукурууда айтылуу сөз. Кыргызча айт, айдак дегендин ордуна монголдор туу деп айтат.¹ Мына ошол сөздөн кыргызча тукур (< ту+кур) деген этиш сөз да келип чыккан. Монголчо жана кыргызча сөздөр маанилери бирдей болсо да биригип, кайрадан итти тукура турган сөздү билдирип калган.

Ал эми итти кетируу үчүн чык, кет деген сөдөр колдонулат. Чык сөзү кээ бир жерлерде чып болуп да айтылат. Алгачкысы чык, анын аяккы к тыбышы п тыбышына өтүшүнөн чып деген түрү пайда болгон.

Кыргыз тилинде кыруу=кыруу сөзү кулунду, мо бо дегени чоңдорун чакырууда айтылат. фарс тилинде корре сөзү кыргызча кулун дегенди билдирет.² Кыргыздар кулунду кыруу=кыруу деп чакырса, фарсыча кулун=кулун деген сөздү айтып чакырат. И.Г. Довродомов чуваш тилинде пах деген сөз ат дегенди билдирет, ал эми атты пох! деп чакырат деп жазат.³ Ушуга караганда кыргыз тилиндеги атты мо=мо (кээде бо=бо) деп чакырган сөз чувашча пох=пох деп чакырган сөз менен тектеш келип, чувашча пах (ат) деген сөздөн келип чыккан болуш керек.

Атты бастырууда айтылган чү деген сөз да оалдардын речинде айтылган ачу (ат) деген сөз менен байланыштуу деп болжолдоого болот. Балдардын речинде ат дегендин ордуна ачу деген сөз айтылары К.К. Юдахиндин "Кыргызча=орусча сөздүгүндө" (1965), Х.К. Карасаевдин "Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө" (1966) жана "Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө" (1969) көрсөтүлбөй калган. Чындыгында бул сөз сөздүктөрдө берилиши зарыл.

Кыргыз тилинде так деген сөз кылкыны тынчтандыруу үчүн колдонулат. Аны кээ бир жердеги кыргыздар ак деп да коёт. Мына ушул так деген сөз да ат деген сөз менен тектеш болушу мүмкүн. Аны далилдөө үчүн ат деген сөздүн өзүнүн келип чыгышына бир аз кайрылууга туура келет. П.М. Мелиоранскийдин далили боюнча монголчо агта, түркчө ат деген сөздөр фарсыча ахтан (кастрировать) деген этиштин атоочтук формасы болгон ахта деген сөздөн

1. Лувсандэндэва А. Монгольско-русский словарь. М., 1957, 426-бет.
2. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М., 1960, 339-бет.
3. Довродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка. - Советская тюркология. № 2, 1980, 21-бет.

келип чыгат.¹ Ал үчүн ахта сөзү акт < ат болуп өзгөргөн. Ал эми так деп атты тыйган учурда айтылган сөздө акт деген калыбындагы т тыбышы сөздүн аягындагы ордун алмаштырып, сөздүн баш жагына келип калган: акт > так. Кыргыз говорлорунун айрымдарында айтылуучу ак деген варианты жогорку акт деген калыбынын аяккы т тыбышын түшүрүп койгон түрү болуп чыгат: акт > ак. Кыскасы, жылкыны чакырууда жана тыюуда айтылган сөздөр да түпкү теги боюнча акт деген маанидеги сөздөрдөн болушу ыктымал.

Уйду чакырууда кыргыз тилинде ов=ов деген сөз колдонулат. Бул сөз иранча гов (корова) деген сөздөн келип чыгат.² Уй өзүн чакырып жатканын түшүнсүн үчүн иранча уй деген сөздү айтып чакырат. Ал эми уйду айдоо, кетируу үчүн айтылган өш деген сөз өзбекче хўш болуш айтылат. Өзбекче формасы сөздүн алгачкы калыбына жакыны деп эсептесек, анда уйду айдоодо айтылуучу сөз мурда көш түрүндө болгон. Көш сөзү кыргыз тилинде теөнү чакырууда айтылат. Ал эми ошол эле сөздүн тыбыштарын төскөрсинен айткан шөк түрү кыргыз тилинин түштүк диалектисинде топозду кайруу үчүн колдонулса, шөкө сөзү топозду чакырууда пайдаланылат.² Бул сөздөрдүн баары алгачкы төөгө карата айтылган сөз менен жакын тектеш болушу мүмкүн. Төөгө карата айтылган чөк жана көш деген сөздөр, биздин окубузча, алгачкы төгө > төк дегенден келип чыккан: төк > чөк > көч > көш. Ошол эле сөздү уйду, топозду айдоодо, чакырууда тыбыштарын алмаштырып айтуудан көш > өш,³ көш > шөк, шөгө деген сөздөр жаралган.

Теөнү чакырууда айтылган сөзү азербайджанча көшөк деген сөз менен бир уңгудан чыгат. Азербайджан тилинде көшөк сөзү теөнүн ботосу дегенди билдирет. Ушуга караганда байыркы кездеги түрк тилдеринде көш деген сөздүн өзү эле төө же төөнүн ботосу деген маани берген сөз болгон. Азербайджанча көшөк сөзү көш+эк деген бөлүктөрдөн турат. Мунун аягындагы ак мүчөсү кичирейтүүчү мүчө болсо, анда көш деген уңгунун өзү төө дегенди билдирген. Көш деген сөздүн өзү болсо чөк деген сөздөн келип чыгышы ыктымал. Ал үчүн алгачкы чөк деген сөздүн үнөсө

1. Колонгаров И.И. Краткий таджикско-русский словарь. М., 1955, 105-бет.
2. Азизбеков Х.А. Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1965.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, 314-бет.

тыбыштары орун тартибин өзгөртүп жайгашкан калыбында айтылууга дуушар болгон: чөк > көч > көш.

Төөнү көргө жаткыруу үчүн айтылуучу чөк деген сөздүн өзү байыркы кездеги төө деген сөздөн келип чыгат деш-ке болот, анткени кыргыз тилиндеги төө, кара калпак, кумык, балкар, казак, ногой тилдеринде түйө; туркмен, татар, башкыр тилдеринде дүйө, өзбекче түйя; саларча төйө; сары уйгурча тө//ти; турция тилинде, азербайджанча, караимче дөвө; тувача, чувашча төвө; хакасча тибө; уйгур диалектилеринде төгэ; ловнорчо түгө; сагайча төбеге болуп айтылат. Бул формалардын эң алгачкысы катары төгө деген түрү эсептелет.¹ Андан төгө түрү келип чыгып, г тыбышы б, й тыбышына өтүшүнөн төбө, түйө деген түрлөрү жаралган. Ал эми г тыбышынын түшүп калышынан кыргызча төө (< төгө) деген түрү келип чыккан. Ушул төгө сөзүнүн башкы т тыбышы ч тыбышына алмашуудан чөкө деген түрү жаралган. Ал түрү азыркы кыргыз тилинде чөкө түш, чөкөлө деген учурунда айтылат. Аягындагы үндүүсүн түшүрүп айтуудан чөк деген этиш жаралган. Биздин оюбузча, чөк деген сөз алгач төөгө карата гана айтылган, ал төө деген маанидеги сөз болгон. Мезгилдин өтүшү менен ал этиштин мааниси кеңип, башка нерселердин чөккөнүнө карата да айтыла турган болуп кеткен.

Туркмен тилинде чоча деген сөз оозеки речте төө дегенди билдирет.² Кыргыз тилиндеги төөнү айдоодо айтылган оч деген сөз мына ушул туркменче чоча деген сөздүн чо деген башкы бөлүгүнүн метатезаланган түрү дешке болот: чо > оч. Ошондо кыргыз тилиндеги төөнү чакырууда (көш=көш), чөгөрүүдө (чөк) жана айдоодо айтылган (оч) деген сөздөрдүн баары түпкү теги боюнча төө дегенди билдирген сөздөрдөн болуп чыгат. Кийин чөк, көш деген сөздөр метатезаланып, шөк түрүнө келип топозго карата, тыбышын өш түрүндө уйга карата, балким, үндүүсүн өзгөртүп кош! түрүнө келип койго карата айтылган сөздөргө айланышы мүмкүн.

Эчкини жошутуу максатында чөгө=чөгө (же чигө=чигө) деген сөз колдонулат. Бул сөз демейдеги эчки болуп айтылган сөздүн эч деген башкы тыбыштары орун тартибин өзгөртүп, че болуп айтылган түрүн элестетет: эчки > чеки > чөгө//чигө. Чындыгында чөгө

деген түрү эчки дегенине салыштырганда мурдагы формасына какыны болуп таанылат. Анткени алгачкы төкө (козөл) деген сөздүн башкы т тыбышы ч тыбышына алмашуудан чөкө (коза) деген сөз келип чыккан. Мына ошол чөкө сөзүнүн че деген бөлүгү эч бөлүп анылышынан эчки сөзү жаралган. Азербайджан, турция, туркмен тилдеринде кечи деген сөз кыргызча эчки сөзүнө туура келет. Ал тилдерде алгачкы чөкө деген түрүнүн муундарын орун алмаштыруу кубулушу болуп өткөн, эки муундан турган сөздүн биринчи мууну экинчисинин ордуна жалгашуудан байыркы чөкө сөзү кечи түрүнө келген.

Ал эми эчкини кайруу үчүн колдонулчу чөк деген сөз жогорку эле чөгө деген сөздүн аяккы үндүүсүн түшүргөн түрүнөн келип чыгат: чөгө > чөг > чөк. Эчкини чакырганда чүчүү=чүчүү деген сөз айтылат. Бурят тилинде шүшүүн сөзү улак дегенди билдирет. Демек, кыргызча чүчүү=чүчүү деп чакырган сөз да кыргыз тилинде бир убакта улак деген мааниде айтылган сөз болушу ыктымал.

Койду чакырууда кыроой сөзүнө маанилеш болуп айтылган түшө//түшөй сөзү жогорку чүчүү сөзү менен байланыштуу болушу мүмкүн. Мунун т жана ч , ч жана ш тыбыштары алмашуудан чүчү сөзү түшү болуп өзгөрүшү ыктымал. Ошондой өзгөрүү менен оиргө түшө//түшөй сөзү койду чакырууда айтылчу сөзгө айланып, тыбыштары алмашуу менен мааниси да өзгөчөлөнүп кеткен дешке болот.

Койду кайруу, айдоо үчүн кош, чой деген сөздөр колдонулат. Мындагы кош сөзү алгачкы көч сөзүнөн келип чыгат. Азербайджан, туркмен, турция тилдеринде гоч сөзүнүн өзү эле кыргызча кочкор деген сөздүн маанисин бөрөт. Мына ушул сөздүн аягындагы ч тыбышын ш тыбышына алмаштыруудан кыргыз тилинде кош деген койду айдоодо айтылуучу сөз жаралган. Алгач бул сөз кочкор деген маанидеги сөз болгон. Ал эми койду кайрууда айтылган чой деген сөз алгачкы кой деген сөздүн к тыбышын ч тыбышына алмаштырып айтуудан келип чыккан: кой > чой.

Койду чакырууда айтылчу кыроой=кыроой же курей=курөй деген сөз козу деген сөзгө тектеш болушу мүмкүн. Анткени кыргызча козу сөзү алтайча кураган, монголчо, хурга(н) болуп айтылат. Алгачкы кураган сөзүн кыйкырып айтууга ылайыктап, курай > курей > кыроой деп өзгөртүүдөн ушул сөз келип чыккан. Болжолу, курей > кыроой сөзү жалаң гана козуларды чакыруу үчүн айтылган сөз

1. Савортыян Э.В. Этимологический словарь тюркский языков. М., 1980, 314-бет.

2. Туркменско-русский словарь. М., 1968, 737-бет.

болгон. Кийин андай айырмасы жоклуп, жалпы эле койду чакыра турган сөзгө айланып кеткен.

Мышыкты чакырууда мый=мый деген сөз колдонулат. Бул сөз монголчо мигуй деген сөздөн келип чыккан. Кыргызча мышык дегенди билдирет. Ал эми мышыкты кетируу үчүн айтылган мыш деген сөз да мышык деген маанидеги сөз. Махмуд Кашгари чигилдердин тилинде муш деген сөздүн өзү эле мышык деген маани бөрерин эскерткен. Каракалпакча пыш сөзү мышыкты чакыруу үчүн айтылса, кыргыз тилинде мыш сөзү, тескерисинче, мышыкты кетируу үчүн айтылат. Мышык сөзүнүн өзү мыш+ык деген бөлүктөрдөн куралган. Анын мыш деген уңгусу эле мышык деген маани берген сөз болгон. Араб тилинде биш деген сөз мышык дегенди билдирет. Ага уланган -ык мүчөсү кичирейтүүчү маанидеги мүчө болушу мүмкүн.

Жогорку фактылардын негизинде мындай тыянак келип чыгат. Кыргыз тилиндеги үй жаныбарларын айдоо, чакыруу үчүн колдонулган сөздөрдүн көпчүлүгү ошол жаныбардын атын билдирген сөз экени аныкталат. Ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, морфологиялык кошумчалар жалганып, белгилүү бир үй жаныбарынын атын туюнткан сөз ал жаныбарды чакырганда, айдаганда айтылуучу сөзгө айланган.

М А З М У Н У

1. Т. Дүйшөналиева. Кыргыз терминологиясынын маселелери жөнүндө 3
2. А. Б. Исабекова, Т. Дүйшөналиева, Г. Карагулова. Кыргыз тилиндеги терминологиялык системалардын калыптанышы жөнүндө 8
3. Т. Дүйшөналиева, А. Б. Исабекова. Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздарынын айрым терминдери жөнүндө 22
4. А. Б. Исабекова. Иноязычные заимствования в киргизском языке 31
5. М. Юсупова. Өрмөкчүлүккө, шырдак жасоого байланыштуу кыргыз элдик терминдеринин түндүк жана түштүк диалектилердеги варианттары 40
6. Б. Молдобаев, Т. Дүйшөналиева. О значениях слова «чечен» (по фольклорным материалам) 53
7. Ш. Жапаров. Кыргыз фамилияларынын орфографияланышы 62
8. К. Ибрагимов, Ү. Асаналиев. О некоторых древнетюркских названиях гызунов 68
9. М. Нуракунов. К вопросу упорядочения киргизской физической терминологии 78
10. Б. Молдобаев. Об историко-этнографических терминах «Киргизско-русского словаря» К. К. Юдахина 85
11. К. Сейдакматов. Үй жаныбарларын айдоодо жана чакырууда айтылуучу сөздөрдүн келип чыгышы 95

ВОПРОСЫ КИРГИЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

ИБ № 1002

Подписано к печати 23.11.84. Д—00993.
Формат 60×90¹/₁₆. Бумага писчая.
Безнаборная печать. Объем 6,25 п. л.,
5,0 уч.-изд. л., 6,43 усл. кр. от.
Тираж 300 экз. Цена 78 коп. Заказ 298.

Издательство Академии наук Киргизской ССР.
720071, Фрунзе, Ленинский проспект, 265 а

Типография Академии наук Киргизской ССР,

1. Махмуд Кашгари. Туркий сузлер девони (Девону лугот ит=турк). Ташкент, 1963, т. II, 140-бет.